

FSP

Fórum sociální politiky

FSP

Fórum sociální politiky

Redakční rada:

Prof. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc. (předseda - MU)

Doc. Adina Barbulescu, PhD (West University of Timisoara)

Prof. Dr. habil. Lutz Bellmann (Institute for Employment Research Nuremberg)

Ing. Vlastimil Beran, Ph.D. (RILSA)

Ivana Dobrotić, PhD (University of Zagreb)

Doc. Ing. Marie Dohnalová, CSc. (FHS UK)

Doc. JUDr. Iva Fischerová, CSc. (MUP, o. p. s.)

Mgr. Daniel Gerbery, Ph.D. (Inštitút pre výskum práce a rodiny)

Prof. Jason Heyes (Sheffield University)

Prof. Dr. Valentina Hlebec (University of Ljubljana)

Prof. Ing. Vojtěch Krebs, CSc. (VŠE)

Mgr. Aleš Kroupa (RILSA)

PhDr. Věra Kuchařová, CSc. (RILSA)

Doc. Ing. Jitka Langhamrová, CSc. (VŠE)

Wim Van Lancker, PhD (KU Leuven)

Mgr. Jana Palonciová, Ph.D. (RILSA)

Doc. Ing. Ladislav Průša, CSc. (Slezská univerzita v Opavě)

Oksana Mikhaylovna Shubat, PhD (Ural Federal University)

Prof.drhab. Marek Szczepański (PoznanUniversityofTechnology)

Dorottya Szikra, PhD habil. (Center for Social Sciences, Budapest; Central European University, Vienna)

Prof. Ing. Jaroslav Vostatek, CSc. (VŠFS)

Konstantinos N. Zafeiris, PhD (Democritus University of Thrace)

Vydává:

RILSA

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Dělnická 213/12

170 00 Praha 7 – Holešovice

IČO 45773009

Facebook: <https://www.facebook.com/vyzkumnyustavprace>

LinkedIn: <https://cz.linkedin.com/company/vyzkumnyustavprace>

Twitter: https://twitter.com/RILSA_research

Šéfredaktor:

PhDr. Petr Šafařík

petr.safarik@rilsa.cz

T: +420 211 152 722

M: +420 777 529 070

18. ročník

Vychází 4krát ročně

Číslo 2/2024 vychází 17. 6. 2024

Grafické zpracování:

Vydavatelství KUFR, s. r. o., Naskové 3,

150 00 Praha 5, www.tiskarnakufr.cz

CC licence:

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons

Uvedte původ 4.0 Mezinárodní veřejná licence.

(<https://www.creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

Registrace MK ČR E 17566

ISSN 1803-7488 – elektronická verze

Časopis je indexován v databázi ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences) a je zařazen Radou pro výzkum, vývoj a inovace do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR. Fórum sociální politiky je zařazeno i do elektronické databáze CEEOL (Central and Eastern European Online Library) – platformy globálně zpřístupňující společenskovední a humanitněvědní publikace ze střední, východní a jihovýchodní Evropy.

Informace pro autory

Obsahové zaměření časopisu: sociální problematika v nejširším vymezení. Časopis se skládá ze dvou částí. V první, tvořené rubrikou Recenzované články, jsou uveřejňovány pouze recenzované příspěvky. O zařazení do recenzované části časopisu rozhoduje redakční rada na základě výsledků recenzního řízení, které je oboustranně anonymní. Redakce v tomto směru provádí potřebné kroky. Autoři mohou nabízet články do obou částí, tj. do recenzované i nerecenzované části. Redakce přijímá pouze dosud nepublikované příspěvky. Autor by měl připojit úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Příspěvky zasílejte v elektronické podobě na adresu: petr.safarik@rilsa.cz.

Formální požadavky

Rukopis příspěvku do recenzované části (nejlépe v členění úvod, současný stav poznání, zkoumaná problematika a použité metody, výsledky, diskuse, závěr) o rozsahu zhruba 30 tisíc znaků včetně mezer v editoru MS Word musí vedle vlastního textu obsahovat 10–15řádkový abstrakt a klíčová slova, obojí v češtině a v angličtině. U grafů a obrázků prosíme o připojení jejich zdrojových souborů (formát Excel skupinový sloupčový, ne prostorový). Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Více viz: <https://www.rilsa.cz/casopis-fsp/>

Obsah časopisu

CZ

Editorial	6
Recenzované články	
Proč studovat a jak koncipovat sociální politiku Jan Mertl	8
Freelancers and self-employed workers in the Norwegian working life Johanne Stenseth Huseby	30
Diskuse	
Reforma zdanění přidané hodnoty Jaroslav Vostatek	54
Transparentnost a spravedlnost v odměňování dle Směrnice EU 2023/970 Lenka Farkačová	85
Vědeckotechnická revoluce a postindustriální socialismus Radovana Richty Pavel Sirůček	94
Knihy, které nezestárlý	
Ekonomická transformace východní Evropy a příjmová nerovnost Jiří Večerník	108
Recenze	
Úsvit všeho Jan Keller	113
Vietnam vzdálený i blízký Ondřej Slówik	120
Rodičovství za mřížemi Jan Mertl	123
Summaries of non-reviewed articles	126

Contents

EN

Editorial	6
Reviewed articles	
Why to study and how to conceive social policy Jan Mertl	8
Freelancers and self-employed workers in Norwegian working life Johanne Stenseth Huseby	30
Discussion	
Reform of value added taxation Jaroslav Vostatek	54
Remuneration transparency and fairness according to EU Directive 2023/970 Lenka Farkačová	85
The scientific and technical revolution and post-industrial socialism by Radovan Richta Pavel Sirůček	94
Books that haven't aged	
Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income Jiří Večerník	108
Book reviews	
Review of the book „The Dawn of Everything“ Jan Keller	113
Review of the publication „Vietnam both distant and near“ Ondřej Slówik	120
Review of the book „Parenting behind bars“ Jan Mertl	123
Summaries of non-reviewed articles	126

Editorial

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

vítejte u letního čísla časopisu Fórum sociální politiky. Jeho první recenzovaný článek obzvlášť dobře ladí s názvem časopisu. Autor nabízí obecnější reflexi sociální politiky, mimo jiné jejích vazeb k souvisejícím vědním oborům, a zhodnocení role státu v sociální politice. Podle autora nástroje vycházející z nejužšího pojetí sociální politiky a implementace sociálních opatření adresně cílených na sociálně slabé samozřejmě patří do sociální politiky, ale zpravidla nestačí k jejím dobrým výsledkům. Za ideální aplikační vyústění systematického rozvoje sociální politiky autor pokládá sociální doktrínu přesahující rámec volebního období a představující rámcový konsensus na dalším směřování země.

Druhá recenzovaná stať je mimo jiné dalším projevem snahy o prohlubování internacionalizace Fóra sociální politiky (FSP). Skandinávské země jsou – nejen v České republice – často uváděny jako příkladné (i) ohledně různých sociálněpolitických nástrojů. Ostatně čelná místa takových žebříčků, jako jsou například Index lidského rozvoje (Human Development Index, HDI) nebo Index společenského rozvoje (Social Progress Index, SPI) tomu napomáhají. Těší nás, že jako druhý recenzovaný článek toto vydání FSP přináší příspěvek norské odbornice o tom, jak se tamní odbory a nevládní organizace staví k současným proměnám pracovního trhu, kdy firmy místo zaměstnanců stále častěji najímají osoby samostatně výdělečně činné a nezávislé pracovníky (freelancery). Norským trendem je, že se tamní odbory již delší dobu snaží organizovat i pracovníky dvou zmíněných kategorií a nově svou agendu rozšířily o úsilí zajistit jim spravedlivé mzdy a pracovní podmínky.

Nynější vydání Fóra sociální politiky nabízí také objemnou diskusní rubriku. Velmi uvítáme případné další debaty i polemické příspěvky jak k daňové reformě či unijní směrnici o transparentnosti a spravedlnosti v odměňování, tak ohledně

vývoje vztahů mezi vědou, technologiemi a společností (připomínáme, že 4. číslo FSP roku 2020 jsme monotematicky věnovali sociálním dopadům digitalizace ekonomiky / Průmyslu 4.0 / čtvrté průmyslové revoluce).

Věříme, že v tomto vydání Fóra sociální politiky mnohé čtenáře zaujme i rubrika Knihy, které nezestárly, tentokrát s připomínkou významné práce o vývoji příjmové nerovnosti a chudoby v mezinárodním srovnání. To je stále velmi zajímavé mimo jiné i pro současná hodnocení transformace postkomunistických zemí a srovnávání se Západem. Těší nás i to, že opět přinášíme recenze hned tří pozoruhodných publikací.

A co nabídne příští – zářijové – vydání Fóra sociální politiky? Jeden z recenzovaných článků se bude zabývat porovnáním českého a rakouského důchodového systému. Další příspěvek pojedná o tom, jak je ve vybraných českých mainstreamových médiích pojímána ekonomická nerovnost a co to znamená pro veřejnou politiku. Jiné statě se budou zabývat sociálním podnikáním a integračními sociálními podniky v České republice.

Ohlásit opět můžeme i část recenzní rubriky: přineseme například zhodnocení knihy Sociální práce: aktuální trendy (Grada, 2024).

S přáním inspirativního čtení a hezkého léta

Petr Šafařík
šéfredaktor

Recenzované články

Proč studovat a jak koncipovat sociální politiku

Jan Mertl

Abstrakt

Článek reaguje na současný sociálně-ekonomický vývoj a situaci ve veřejných financích. Jeho cílem je vysvětlit, proč se vyplatí sociální politiku studovat na bázi odborných poznatků o sociálních systémech. Z toho pak odvodit možnosti racionální koncepce sociální politiky pro konkrétní zemi a dobu. Metodologicky vychází článek z vymezení vztahu sociální politiky k souvisejícím vědním oborům, reflexe současných problémů z hlediska teoretických principů sociální politiky, zhodnocení role státu v sociální politice a explanace logiky jednotlivých sociálněpolitických opatření. Podle autora nástroje vycházející z nejuzšího pojetí sociální politiky a implementace sociálních opatření adresně cílených na sociálně slabé do sociální politiky nepochybně patří, ale k dobrým výsledkům ve většině případů (zdaleka) nestačí. Za ideální aplikační vyústění systematického rozvoje sociální politiky autor pokládá sociální doktrínu přesahující rámec volebního období a představující rámcový konsensus na dalším směřování země v sociální politice.

Klíčová slova:

sociální politika, ekonomie, veřejné finance, chudoba

Abstract

The paper responds to both current socio-economic development and the situation in public finances. It aims to explain why it is worth studying social policy based on expert knowledge of social systems, from which it subsequently derives the options for the design of a rational social policy for a particular country and time. Methodologically, the paper is based on defining the relationship between social policy and related disciplines,

and reflects upon contemporary problems in terms of the theoretical principles of social policy, evaluates the role of the state in social policy and explores the logic of various social policy measures. According to the author, whereas instruments based on the narrowest concept of social policy and the implementation of social measures aimed at the socially disadvantaged undoubtedly have a place in social policy, they are (far from) sufficient in most cases for achieving satisfactory results. The author considers the ideal application of the systematic development of social policy to comprise a social doctrine that goes beyond the election period context and represents a general consensus on the future direction of the country's social policy.

Keywords:

social policy, economics, public finance, poverty

Úvod

V době, kdy trend balance veřejných financí není příznivý a česká ekonomika prošla několika významnými turbulencemi, jejichž rozměr přesáhl dřívější představy většiny lidí, se často politici i občané obracejí k sociální politice, aby poskytla řešení svízelných problémů, v nichž se nacházejí. Konec konců, výdaje na sociální politiku v širším pojetí tvoří podstatnou část veřejných financí – například na důchody šlo v roce 2023 31 % výdajů státního rozpočtu (Pištorová, 2024) – a účelné nastavení sociálněpolitických systémů je tedy nutnou podmínkou zlepšení jejich balance.

Cílem tohoto článku je vysvětlit, proč se vyplatí sociální politiku studovat na bázi odborných poznatků o sociálních systémech a komparace jednotlivých přístupů, respektive teoreticky vymezených modelů sociální politiky založených na typických výchozích ideových předpokladech. Z toho pak odvodit možnosti racionální koncepce sociální politiky pro konkrétní zemi a dobu.

Dotčenou problematiku lze vymezit také pomocí následujících otázek:

- Jaký je vztah sociální politiky k souvisejícím vědním oborům a proč má smysl se sociální politikou zvlášť zabývat?

- Co ovlivňuje chápání a výsledky sociální politiky v kontextu veřejné volby?
- Na které problémy v sociální politice poukázala finanční krize a epidemie covidu-19?
- V čem spočívá úloha sociální doktríny a racionální koncepce sociálních systémů?

Tyto otázky jsou obecnějšího charakteru a článek nemá ambici na ně odpovědět vyčerpávajícím způsobem. Vedly však k zahrnutí jednotlivých problémových okruhů; slouží tak jako určité vodítko a upřesnění zaměření článku.

Metodologicky článek vychází z vymezení specifik sociální politiky jako vědní disciplíny, rozboru současných ekonomických problémů ve světle teoretických principů sociální politiky, zhodnocení role státu v sociální politice a explanace logiky jednotlivých sociálněpolitických opatření. Článek nastavuje zrcadlo současné reality sociální politiky, prováděje její teoretickou reflexi a syntézu.

Teoretická východiska článku jsou dána zejména aktuálním sedmým vydáním monografie Sociální politika (Mertl et al, 2023), jež pokrývá většinu zmiňovaných témat a lze v ní tudíž najít komplexní pojetí prezentované problematiky, včetně typologie welfare state. Koncept welfare state, tj. státu, kde se lidem dobře daří, je pro sociální politiku zásadní, neboť umožňuje identifikaci a klasifikaci jednotlivých nástrojů sociální politiky a pochopení logiky protichůdných přístupů k roli státu a nastavení sociálních systémů. Tři základní „režimy“ fungování welfare state dle Esping-Andersena (1990), tj. liberální, konzervativní a sociálně-demokratický, v principu odpovídají Titmussově (1958, 1974) typologii reziduálního, výkonového a institucionálního (univerzalistického) modelu sociální politiky. Současně v posledním čtvrtstoletí sledujeme evoluci liberálního modelu v neoliberální (Vostatek, 2020; Mertl et al, 2023, kap. 3.3). Dále článek vychází z hlavní české sociálněpolitické literatury, počínaje Englišem (1916), přes Macka (1925; 1947) až k Tomešovi (2010) a Potůčkovi (1995, 2005).

Pozice sociální politiky v kontextu souvisejících oborů

Sociální dimenze ekonomického rozvoje a sociální politika jako celek mají dnes poměrně ambivalentní pozici vyplývající z postojů lidí, kteří se jí zabývají nebo jichž

se dotýká. Můžeme se tak setkat s redukcí sociálněpolitické problematiky na její nejužší pojetí ve smyslu managementu sociální a hmotné nouze, projekcí do problematiky veřejných financí ve smyslu fungování a financování velkých sociálních systémů (zejména penzí, zdravotnictví, vzdělávání atd.), transformací do konceptů lidského kapitálu a dosahování rovnováhy na jednotlivých trzích v ekonomii a podobně. Tato variabilita chápání a aplikace sociální politiky jí paradoxně komplikuje existenci, protože jednotlivé obory, na nichž staví a jejichž poznatků využívá, mají tendenci řešit dané problémy svými prostředky a samotnou sociálněpolitickou podstatu problému podceňovat. Přitom důkazem její existence je právě přesah do více oborů a nutnost jejich – pro sociální politiku mnohdy dílčí – poznatky rozvinout a integrovat do souhrnné koncepce, klasifikace a vymezení jednotlivých sociálněpolitických modelů a mechanismů. Tím vzniká také samostatná sociálněpolitická teorie, která pomocí syntézy ekonomických, právních, filozofických, demografických a sociologických poznatků utváří a definuje naše chápání sociálně-ekonomického vývoje a poskytuje rovněž možnosti a nástroje jeho žádoucího ovlivnění. Takové postupy jsou nutně specifické pro konkrétní zemi, současně však mezinárodní komparací a klasifikací příslušných postupů lze docílit i potřebného zobecnění a modelových klasifikací, které jsou z odborného hlediska pro rozvoj sociální politiky zásadní. V tomto smyslu navíc fungování sociálních systémů vytváří dynamické nadstavby a nová prostředí nad základními schémata užitku a naplňování lidských potřeb, a tudíž při správné funkci umožňují naplnit řadu věcí, které ve statickém chápání ekonomické kalkulace nejsou přítomné.

Zajímavou vlastností a metodologickou výhodou sociální politiky je navíc to, že řada jejích poznatků sice staví na (pro ni) dílčích poznatcích jednotlivých oborů, ale sama o sobě je schopna v rámci citlivosti pro sociální situaci a reflexe dění ve společnosti sociální problémy identifikovat a vymezit. Často si tak „chodí“ k jednotlivým oborům primárně pro potvrzení či hlubší, metodologií těchto oborů dané analytické postupy, které však mnohdy pouze verifikují či kvantifikují to, co z hlediska sociálněpolitické analýzy je již zřejmé jako sociální problém či sociální otázka a bývá také v různých modelech sociální politiky a dalších sociálněpolitických analýzách či úvahách odpovídajícím způsobem řešeno. Tato vlastnost sociální politiky bývá někdy

nesprávně chápána jako změkčení použitých metod nebo snaha uniknout „rigorózní“ metodologii oborů souvisejících. Tak tomu ale není: podstata těchto postupů z odborného hlediska tkví v tom, že sociální problémy a variabilita jejich řešení skutečně přesahují optima souvisejících oborů v tom smyslu, že např.:

- samotná ekonomie pomocí analýzy rovnováhy v teorii blahobytu neurčuje, jaký má být bod optima na křivce hranice užitekových možností (UPF) z hlediska objemu a způsobu redistribuce zdrojů (Valenčík – Wawrosz, 2010) – to je v konečném důsledku věcí veřejné volby;
- samotné právo funguje v rámci konkrétní země a jeho obsah je dán faktickými normami ve společnosti určenými na základě teleologických cílů (Engliš, 1930);
- samotná demografie především kvantifikuje a prognózuje demografické chování populací, aniž by se výrazněji zabývala podmínkami pro toto chování a zejména rodinnou politikou.

To samozřejmě neznamená podceňování těchto oborů, právě naopak: zdůrazňeme, že bez jejich poznatků, mechanismů a účelné spolupráce s nimi by sociální politika nebyla schopna racionalizovat své koncepce, protože principy všeobecného dobra, národního bohatství a sociálního prospěchu jsou v moderní společnosti příliš generalizované a je nutno je dopracovat do konkrétní finanční, právní a sociálně akceptované realizace. Stejně tak je zřejmé, že zejména ekonomie je pro sociální politiku klíčovým východiskem a sociálně-ekonomická analýza fungování jednotlivých trhů významných pro sociální politiku i národního hospodářství jako celku definuje a vymezuje základní rámec, v němž se jednotlivé sociálněpolitické koncepce pohybují.

Vývoj sociálněpolitických konceptů a veřejná volba

Vývoj navíc přináší nové požadavky na tradiční sociálněpolitické koncepty. Například problematika chudoby, tradičně chápána ve svém rozdělení na absolutní a relativní chudobu ve smyslu sociální urgency té absolutní a sociální koheze té relativní, se vývojem posouvá do rozšíření samotného předmětu chudoby. Zatímco v minulosti byly pro přežití zásadní strava, přístřeší a základní sociálně-zdravotní péče, v současné době s rozvojem technologií a celkovým posunem společnosti

na vyšší materiálně-technickou úroveň přibývá věcí a služeb, které potřebujeme k tomu, abychom mohli v takovémto systému dobře fungovat. V tomto smyslu lze chápat chudobu jako nedostupnost či existenci výrazné bariéry v přístupu k daným civilizačním standardům, jako je využití internetu a výpočetní techniky, doprava do zaměstnání, potřebné služby zdravotnického a vzdělávacího systému atd. Neznámená to jejich automatickou nárokovost, ale zvědomění jejich významu a sociální situace těch občanů, pro které jsou obtížně dostupné nebo nedostupné. Lze také zdůrazňovat, že samotná relativní chudoba, jejíž rozměr vzhledem k rostoucí příjmové a zejména majetkové diferenciaci nemusí být reálné do všech důsledků řešit redistribucí, nemusí být takovým problémem, dokud nepřeroste ve výraznou nerovnost šancí a nedostupnost širšího okruhu civilizačních pozitiv pro cílové sociální skupiny.

Samozřejmě lze tuto situaci řešit v rámci minimálních příjmových standardů, a tedy s použitím konceptu relativní chudoby, ale empiricky tyto standardy v některých případech sledují spíše rovinu klasické chudoby absolutní (příkladem může být české životní minimum) a nemusí být tedy ve smyslu extenze předmětu chudoby funkční. Navíc je otázkou sociálního modelu, jakým způsobem budou jednotlivé statky a služby v dané ekonomice dostupné; to že si je budou občané kupovat na trhu a dostupnost se tedy vyřeší se v rámci koupěschopné poptávky domácností je jistě možnost, i v tom případě však vzniká otázka způsobu cenotvorby na takovém trhu. Sociální systémy jsou však financované také z dalších zdrojů (např. daňových, sociálněpojistných) a dalšími způsoby (např. formou veřejných či smíšených veřejných statků), které mohou dostupnost příslušných statků a služeb zajistit bez posilování koupěschopné poptávky domácností sociálními příjmy.

Přestože v českých zemích existuje dlouhá tradice sociálněpolitického myšlení (Engliš, 1916; Macek, 1925; Macek, 1947; Potůček, 2005; Tomeš, 2010) a úsilí o zvyšování životní úrovně obyvatel, v současné době i pod vlivem negativní triády událostí (epidemie covidu-19, inflace, vojenský konflikt na Ukrajině) dochází k odklonu od koncepčního řešení sociálněpolitických problémů. K tomu přispěl i vývoj v průběhu transformace ekonomiky, kdy sice došlo k žádoucímu vymezení sociální politiky jako samostatného prvku nutného pro funkci tržní ekonomiky (na rozdíl od předchozího potlačování její role s poukazem na její nepotřebnost v socialistickém

státě), ale někteří aktéři ji chápali pouze v jejím nejužším pojetí. Sílí sklon podceňovat sociálněpolitickou dimenzi financování zdravotnictví, školství, penzí a bydlení. Chybí vize a hodnotový rámec promítající se do české sociální doktríny, jež byla sice na přelomu tisíciletí zpracována silným odborným týmem a prošla veřejnou diskusí (Socioklub, 1999; Potůček et al., 2002), ale od té doby nebyla rozvíjena a aktualizována a nemá bohužel významnější vliv na současnou praxi. To je nejvíce vidět na těch odvětvích sociální politiky, jež vyžadují souhru a komplexní přístup k jejich úspěšným výsledkům; asi nejlepším příkladem je v tomto směru rodinná politika. Navíc to neznamena, že nutně dochází k fatálním selháním těchto oborů, ale jde především o to, jaké zážitky, životní úroveň a faktickou realizaci životních a sociálních priorit dané systémy lidem nabídnou a poskytnou.

To samozřejmě není bez odezvy ve společnosti, a tak není divu, že se sociální politika stává výrazným tématem většiny volebních kampaní. Právě kvůli výše definované nekonceptčnosti a přítomnému vědomí toho, že řada věcí týkajících se sociálních systémů je (daleko) horší, než by být mohla, se otevírá prostor pro populistická řešení stavící na tom, že existuje vnímaný deficit v jednotlivých oborech sociální politiky, ale taková řešení jsou mnohdy buď nereálná koncepčně, či v mezinárodním srovnání nemají obdobu. Samostatným tématem je jejich fiskální rozměr a opora v reálných možnostech veřejných rozpočtů, kdy často dochází k oddělení výdajových a příjmových kalkulací a jednotlivé návrhy jsou zvažovány ve smyslu nutnosti řešení situace v příslušných oborech či jejich přínosu pro občany, ale nikoli ve smyslu schopnosti veřejných rozpočtů je financovat a docílit adekvátních veřejných příjmů k tomu sloužících (viz též koncept fiskální iluze). Případně jsou pouze dílčími výkřiky či lákavými nápady určenými zejména ke zvýšení volebních preferencí a výsledků. Jejich skutečná hodnota pro koncepci sociálního systému je minimální nebo snadno teoreticky zpochybnitelná či dokonce vyvratitelná. Příkladem budiž například opakovaně navrhované přesměrování části sociálního pojistného potomka jako příplatek ke starobnímu důchodu jeho rodiče.

K tomu přistupuje otázka solidarity, která se často projektuje ve veřejné diskusi jako otázka sociální únosnosti jednotlivých opatření nebo situace na jednotlivých trzích. Problémem je to, že o žádoucí míře této solidarity se dobře polemizuje a na téma sociální únosnosti a nutné míry solidarity dokáže diskutovat téměř každý.

Avšak tato debata sama o sobě neřeší racionalitu fungování a financování jednotlivých sociálněpolitických oborů či trhů. Příkladem je vývoj na trhu s energiemi, kdy se zvolená řešení pohybují od plošných dotací výrobcům až k řešení sociální situace vyvolané energetickou krizí adresně v rámci příspěvku na bydlení. Ideální řešení spočívá v tom, aby solidarita, redistribuční prvky a případná regulace trhu umožnily danému trhu či odvětví dobře fungovat a naplnit užitky zákazníků (poptávajících). K tomu je ovšem nezbytné solidární prvky integrovat jako funkční nástroje či části těchto systémů, tedy opět vytvářet a pak aplikovat jejich racionální koncepci, nejlépe jako součást souhrnné sociální doktríny. Ex post vynucená, izolovaná „sociální opatření“ navíc bývají často fiskálně nákladnější než zmíněná účelná integrace solidárních, respektive regulačních prvků přímo do racionálních koncepcí jednotlivých systémů. Příkladem může být vyplácení náhrad nemocným či v karanténě se nacházejícím živnostníkům během epidemie covidu-19 místo jejich integrace do sociálního nemocenského pojištění. Dalším takovým příkladem jsou nadměrné fiskální dotace českému penzijnímu připojištění.

Tato situace přispívá k prohloubení deficitu veřejných financí a veřejného dluhu, protože i když v rámci sociálněpolitické koncepce či doktríny lze vytvořit fiskálně vyrovnaná schémata, respektive kvantifikovat nároky jednotlivých systémů vzhledem k předpokládaným užitkům v nich dosahovaných a jim odpovídajících příspěvků (např. sociálního pojištění), tato schémata jsou méně atraktivní pro voliče a obtížná k implementaci. Daleko větší odezvu ve smyslu Downsova politického cyklu (Hamerníková – Maaytová, 2010) nacházejí u občanů zmíněné dílčí zásahy nebo dramatické pokusy o řešení toho, co zrovna selhává nebo co je nejvíce urgentní. Často jsou tak ovšem řešeny věci či problémy, které by při správném nastavení jednotlivých systémů neměly nastávat vůbec nebo jen v minimální míře. Svým způsobem se tak sociální politika zaměřuje také na problémy, které vznikají nesprávným či nekonceptčním nastavením jednotlivých systémů a tím se vytváří cirkulární vazby vyžadující další redistribuci či zásahy ex post. Tvorbu těchto sociálněpolitických kruhů je účelné výrazně omezit, svým způsobem by mělo být kritériem pro dobrou sociální politiku právě to, jak dokáže vyřešit jednotlivé potřeby a funkce na systémové úrovni, omezujíc tak potřebu svých sanačních a nouzových nástrojů. V tomto smyslu lze poukázat

například na hierarchii trh – regulace trhu (řízená konkurence) – sociální pojištění – podpora – pomoc, kdy využití těchto nástrojů by mělo být v souladu s reálnými schopnostmi občanů participovat na ekvivalentních složkách sociálního zabezpečení, nikoli chabým či nekoncepčním nastavením např. sociálního pojištění stimulovat využití sociální pomoci u stále rostoucího počtu potřebných či sociálně vyloučených.

Je nutno upozornit, že tato filozofie nejde nutně proti principu adresnosti; pokud lze v sociálním systému dobře identifikovat adresáty příslušných opatření, pak je jistě účelné jednotlivé nástroje na tyto adresáty cílit. Problém spočívá spíše v rozpoznání charakteru jednotlivých situací, kdy univerzalita versus selektivita, plošnost versus adresnost má vycházet z reálného zhodnocení jednotlivých situací, nikoli ideologicky zjednodušeného principu, že kdo může, zabezpečí si, co potřebuje sám na trhu, a kdo ne, o toho se nakonec nějak musí postarat stát. Takto chápaná dichotomie v moderní společnosti nestačí k uchopení sociální reality a pomíjí přínos sofistikovanějších sociálněpolitických nástrojů. Při adekvátní analýze a aplikaci jednotlivých modelů welfare state (Titmuss, 1958; Esping-Andersen, 1990) je navíc jasně patrné, jakými způsoby a cestami zajišťují dostupnost potřebných užitků v populaci, a to i u velkých sociálních systémů, jako jsou zdravotnictví, penze či školství, jejichž logiku a mechanismy nelze do jednoduché dichotomie trh versus stát nebo adresnost versus univerzalita zcela zapouzdřit. S tím souvisí i rozsah univerzálně (plošně) dostupných efektů (užitků) z těchto systémů: není pravda, že obecně koreluje s dosahováním žádoucí adresnosti v systému nebo nezbytné míry solidarity. Například ve zdravotnictví nebo v penzích jsou efekty pro jeho účastníky dány především jeho konstrukcí a sociálním modelem použitým jako jeho dominantní základ. Volání po zvýšení adresnosti a individuální odpovědnosti, nebo naopak univerzální dostupnosti a posílení solidarity pak nemá smysl, pokud se nepromítne do této konstrukce a není jejím organickým výsledkem. Případně vede k nepromyšleným dílčím zásahům slibujícím a někdy i přinášejícím konkrétní efekt, které jsou však z hlediska logiky systému cizorodé, nevhodné nebo vedené parciálními zájmy včetně lobbingu a v dlouhém období daný systém destabilizují. Proto je vhodné se takovým postupům, pokud možno, vyhnout.

Rizika spojená s nárůstem veřejného dluhu popisuje tzv. dluhová past (Izák, 2010), kdy dochází ke zvýšení relativního zadlužení, i když už si stát dále nepůjčuje

– typicky proto, že úroková míra z veřejného dluhu je vyšší než tempo růstu HDP v daném roce. Tak se může stát, že snížení kredibility země spolu s vývojem na finančních trzích způsobí, že i prostou obsluhou dluhu se země rychle propadá k neudržitelnosti veřejných financí, rostoucímu podílu dluhu na HDP a hrozícímu státnímu bankrotu. I to je konec konců „řešení“ dluhového problému, jenže až to poslední, protože v tom okamžiku se stát vzdává jednoho ze svých nejvýznamnějších aktiv – národní měny. Důsledky pro věřitele i střadatele jsou extrémní a dochází k dlouhodobé ztrátě důvěry v danou zemi. Sociální politika v takové situaci může ztratit akceschopnost a být redukována na nouzová a záchranná opatření. Co se týče deficitních rozpočtů jako příčiny navýšení dluhu, ty jsou především výsledkem expanzivní fiskální politiky zaměřené na uspokojení nároků obyvatelstva (které sice nelze podceňovat, ale měly by mít svoji míru v relaci k dostupnému objemu veřejných zdrojů, respektive ochotě platit daně) a také propadu příjmů veřejných rozpočtů v průběhu posledních dvou ekonomických krizí (finanční krize 2008, pandemie covidu-19 2020), kdy vypadly daňové příjmy zejména od právnických osob (pokud tyto snížily kvůli krizi zisk nebo dokonce byly ve ztrátě), ale i od obyvatelstva v souvislosti se snížením ekonomické aktivity a spotřeby a též úpravami v dani z příjmů fyzických osob na sklonku roku 2020.

Souvislosti individuálního, veřejného a celospolečenského zájmu

Na abstraktní úrovni většina opatření v sociální politice vychází z existence celospolečenského zájmu. Sociologická encyklopedie (2017) definuje celospolečenský zájem jako pojmovou konstrukci, jejíž funkcí je mobilizovat jednotlivce, skupiny či části společnosti ve jménu společných cílů, popř. jménem těchto cílů omezit jejich dílčí zájmy a ambice. Míra a rozsah jeho naplnění závisí zejména na těchto faktorech:

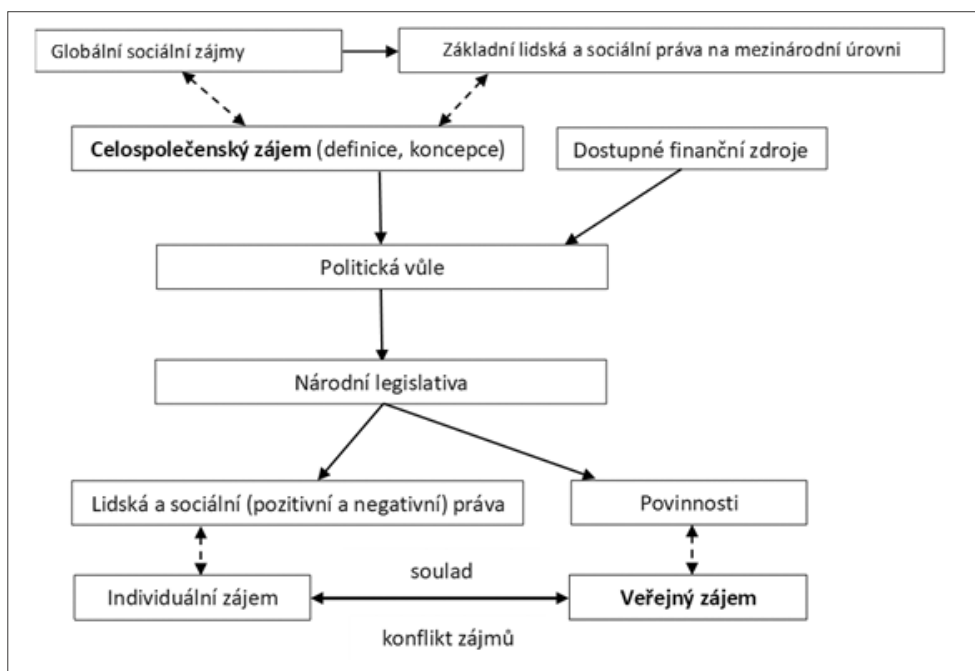
- shoda na koncepci a definici celospolečenského zájmu,
- dostupný objem finančních zdrojů,
- politická vůle (rozhodnutí veřejné volby).

Celospolečenský zájem sledujeme na makroúrovni, je společný všem občanům a nachází svůj výraz v národním (českém) právním řádu (např. Listina základních práv a svobod). Tam, kde společenský zájem přesahuje národní hranice, vede

k vymezení lidských a sociálních práv na mezinárodní úrovni (např. Evropská sociální charta, Všeobecná deklarace lidských práv OSN).

Užší charakter než celospolečenský zájem má často užívaný pojem veřejný zájem, jenž se používá především tehdy, když dochází k rozporům mezi právy jednotlivce (individuálním zájmem) a zájmem společnosti. Veřejný zájem obecně není definován, ale uplatňuje se v konkrétních případech, potažmo sporech o ně. Například omezení šíření epidemie je celospolečenským zájmem. Současně existuje povinnost se očkovat. Tato povinnost získává charakter veřejného zájmu, který může být v konfliktu s postojem jednotlivce. Vynucení této povinnosti musí být zakotveno v zákoně. Obdobně existuje zájem na zabezpečení důstojné životní úrovně ve stáří, respektive minimálních životních standardů obecně, kdy veřejný zájem vede ke konstrukci sociálních systémů na principu povinné solidarity.

Obrázek 1: Celospolečenský a veřejný zájem

Zdroj: (Mertl, et al., 2023)

Vazby mezi celospolečenským a veřejným zájmem naznačuje schéma uvedené v obrázku 1. Vymezení práv a povinností v národní legislativě je výsledkem dlouhodobého procesu. Ideální je dosáhnout souladu veřejného a individuálního (soukromého) zájmu, ale může vzniknout i jejich konflikt. Jde o obtížnou problematiku na obecně teoretické i konkrétní praktické úrovni, která formuje charakter a mantinely sociálně-politických opatření, ale nemá jednoznačné vyznění ani řešení, protože tkví v samotné podstatě demokratického rozhodování. Výsledky tohoto procesu jsou nicméně určující pro úzce normativní vymezení sociálněpolitických opatření i finančních toků.

Výzvy pro sociální politiku

Významným úkolem sociální politiky je nastavit svá schémata tak, aby byly minimalizovány koncepční pochybnosti, očividná neefektivnost či zřejmá neúčinnost jednotlivých nástrojů, jež by ve výsledku mohly podryvat důvěru daňových poplatníků v racionální využití veřejných zdrojů. Neměli bychom při tom zaměňovat legitimní odlišné preference veřejné volby, respektive modely sociálního státu za zbytečnou neefektivnost a nesprávnou konstrukci příslušných schémat financování, jíž bychom se měli být schopni s použitím teoretických poznatků sociální politiky vyhnout. Jinak řečeno, sociální politika by z hlediska nastavení sociálních systémů a sociálního zabezpečení měla poskytovat racionální vodítko pro všechny základní myšlenkové proudy, jejichž využití v praxi je výsledkem kompromisu při veřejné volbě.

Současně se pro sociální politiku vedle všeobecných daní nabízí jako zdroj financování také účelové daně, respektive povinné příspěvky do účelově vytvořených schémat či přímo pojistné sociálního pojištění. Míra jejich využití závisí na nastavení veřejných financí jako celku a v mezinárodním srovnání se (i u stejných sociálních systémů, např. zdravotnictví nebo penzí) výrazně liší, což je dáno historickými, sociálně-ekonomickými i institucionálními specifiky daných sociálních systémů. Z hlediska bilance veřejných rozpočtů mají účelová schémata, zejména pak schémata založená na sociálním pojištění významnou výhodu, kterou je schopnost vytvářet vnitřně vyrovnaná schémata v rámci veřejných financí na úrovni jednotlivých zabezpečovaných sociálních situací. Pomocí sazeb pojistného a dávek stanovených na základě pojistné matematiky sociálního pojištění lze vytvořit samonosná schémata,

kteřa poskytují účastníkům předem definované nároky za stanovené pojistné (příspěvky), a současně na rozdíl od soukromého pojištění berou ohled na zvolená sociálněpolitická kritéria včetně všeobecné účasti. V situaci, kdy je bilance veřejných rozpočtů problematická (deficitní trend), se tato schopnost může velmi hodit; současně však stát musí definovat pravidla pro případné transfery do daného systému ze všeobecných daní,¹ respektive navazující volitelné pilíře poskytující souhrnně potřebné krytí.

Ukazuje se dále, že sociální politika je vystavena exogenně vzniklým problémům, které však způsobují nároky a nutnost jejich řešení v rámci jednotlivých sociálněpolitických odvětví. Nejmarkantnější to je pravděpodobně ve zdravotní politice, kde ex post aktivity zaměřené na léčení onemocnění narážejí na jak finanční, tak biologická omezení. Environmentalisté či sociologové poukazují na řadu dalších nepříznivých trendů, které se následně projevují v neudržitelnosti životního stylu jednotlivců nebo celých sociálních skupin, na což pak musí sociální politika reagovat. V tomto smyslu se může stát určitou „konečnou stanicí“, kde se kumulují jinde vzniklé problémy a může být obtížné integrovat jejich řešení do funkčních sociálněpolitických procesů. Jedním z východisek je posílení koncepčního chápání sociální politiky a naslouchání impulsům, které z ní vycházejí, pro konstrukci sociálních systémů jako celku. Jsou známy mechanismy a postupy, jak dané sociální systémy koncipovat, aby systematicky dosáhly požadovaných cílů. Čím více se jimi budeme řídit, snižujeme pravděpodobnost výskytu negativních jevů, které pak musejí být nakonec v rámci sociální politiky tak jako tak vyřešeny, ale často nekonceptním či pouze sanačním způsobem.

Stejně tak jsou v posledních letech výrazně akcentovány a mediálně zviditelňovány otázky dlouhodobé udržitelnosti současného životního stylu vyspělých zemí a limitů ekonomického růstu, kdy dosavadní zvyšování životní úrovně a rozvoj sociálních systémů tažený principem sice cyklicky kolísajícího, ale dlouhodobě rostoucího trendu vývoje HDP může narazit na své limity. Otázku reálnosti a faktických dopadů

¹ Financování ze všeobecných daní nesmí být provedeno na úkor racionality konstrukce účelových schémat (tím bychom přišli o jejich základní výhodu); může však být použito ke snížení sazby účelových plateb nebo k řešení mimořádných situací, které veřejná volba nechce do výše sazeb promítnout.

těchto projekcí přenecháváme odborníkům v příslušných oborech; z hlediska sociální politiky případné krize vyvolané nárazem na tyto limity nebo selháními příslušných politik vyplývajících z dílčích krizí (energetických, finančních, ekologických, zdravotních aj.) přinášejí výrazné nároky na kapacitu i kvalitu sociálněpolitických nástrojů a mechanismů, včetně schopnosti reagovat v turbulentním prostředí. Zesiluje se význam relativní chudoby, protože vzniklé krize logicky postihují zranitelnější (chudší, nemocnější) občany více a může docházet k náhlému poklesu životní úrovně u dříve soběstačných domácností. Sociální politika má v tomto směru jen omezené možnosti, jak dané trendy konstruktivně ovlivnit, jakkoli musí jejich důsledky v rámci dostupných finančních zdrojů a institucionálních kapacit řešit.

Při souběhu negativních trendů a řetězení krizí vznikají v sociálně-ekonomickém systému turbulence, které se mohou projevat zejména takto:

- Sníží se objem zdrojů pro sociální politiku za současného tlaku na vyplácení dávek.
- Zvýší se nároky na vzdělávací a zdravotnický systém (např. vyvolané sociální integrací), prohloubí se (zejména lokálně) nerovnováha na trhu s bydlením.
- Zvýší se ohrožení chudobou a prohloubí existující chudoba, vzroste riziko dluhových pastí.
- Růst cen vstupů (např. energií) zvýší životní náklady domácností (zejm. na bydlení a potraviny) a výrobní náklady v průmyslu i v zemědělství.
- Zhorší se český export v případě snížení koupěschopné poptávky v cílových zemích nebo oslabení konkurenceschopnosti domácích firem.

Následně se mohou zhoršovat i hlavní makroekonomické ukazatele (inflace, nezaměstnanost, HDP, platební bilance). Při současném výskytu těchto turbulencí standardní mechanismy sociální politiky nestačí vyrovnávat jejich důsledky. Nastává omezení spotřeby a současně hledání prorůstových impulzů, případně tlak na redistribuci prostřednictvím daňového systému, respektive příjmů veřejných rozpočtů obecně. Sociální politika je těmito procesům vystavena, ale není schopna je plně kompenzovat. Výsledkem může být tlak na zavedení či zvýšení individuálních plateb za veřejné služby a nedostupnost užitků ze sociálních systémů zejména pro chudší sociální skupiny, které se svou nízkou koupěschopnou poptávkou na trhu neuspějí.

Významnou otázkou sociální politiky je její fungování v rámci sociální stratifikace a působení na jednotlivé sociální skupiny. Dřívější pojetí nivelizace příjmů i nároků obyvatelstva bylo po přechodu na tržní ekonomiku opuštěno a dochází, podobně jako ve vyspělých světových ekonomikách, k významné diferenciaci sociálních skupin z hlediska příjmů, majetku a životního stylu (Credit Suisse, 2023). Pro sociální politiku to přináší výrazné nároky ve smyslu zacílení do takto širokého spektra subjektů. Je zřejmé, že na obou koncích příjmového a sociálního spektra budou v tržní ekonomice vždy existovat skupiny, které budou vyžadovat specifické nastavení a nástroje sociální politiky (sociálně vyloučení v dolní části sociálního spektra), respektive se budou konstrukci sociálních systémů vymykat a vyřeší si svoji životní úroveň sami (superbohatí v horní části spektra). V souladu s významem střední třídy pro sociálně-ekonomický rozvoj je však žádoucí vytvářet sociálněpolitická opatření a systémy tak, aby zahrnovaly široké skupiny obyvatelstva, a tím vytvářet podmínky pro jejich participaci, což následně existenci robustní střední třídy podporuje. To je umocněno racionalitou konstrukce sociálních systémů, kdy řada solidárních mechanismů předpokládá širokou, modelově pak univerzální (povinnou) participaci v sociálních systémech. I když v praxi se jí v některých případech plně nedosáhne, v rámci návrhu sociálních systémů je vhodné s univerzalitou systémově pracovat a zabývat se tím, jak jednotlivé sociální skupiny budou do systémových kritérií zahrnuty a jak to umožní jejich zapojení.

Může s tím být spojen fenomén úniku některých sociálních skupin, respektive jejich vyčleňování z existujících sociálních systémů. Ten se může prohloubit až do konkrétní sociálněpolitické koncepce zaměřené primárně na některé sociální skupiny a nezahrnující nebo nedostatečně zahrnující specifika skupin jiných. Příkladem z české sociální politiky je situace osob samostatně výdělečně činných, kdy na jedné straně z řady sociálněpolitických opatření unikají nebo průběžně vznikala nutnost vytvářet opatření pro ně specifická, a na druhé straně se jedná o velmi heterogenní sociální skupinu, v níž se vyskytují jak osoby s vysokými příjmy, tak i osoby ohrožené chudobou a další členové, kteří nesou výrazná sociální rizika. Současně to vede k fenoménu výsledné koncepce sociální politiky vhodné primárně pro zaměstnance, kteří dobře odpovídají zvoleným kritériím a systémové logice.

Lze to ilustrovat například na českém nemocenském pojištění, které (přes řadu kontroverzí o jeho parametrickém nastavení) funguje poměrně spolehlivě pro zaměstnance, ale pro OSVČ se prosadila dobrovolnost účasti a odlišné parametry u některých dávek, čímž je jeho funkčnost pro tuto sociální skupinu výrazně snížena. Tím se však výše uvedený jev na dolním a horním konci spektra, který se dá očekávat, rozšiřuje na některé sociální skupiny průřezově celou společností, a to na základě jejich sociálního statusu. To vede v lepším případě ke specifickým nastavením pro danou sociální skupinu, v horším k neschopnosti sociální politiky danou skupinu do svých nástrojů a systémů zahrnout nebo poskytovat jen výrazně redukovanou variantu sociálního zabezpečení ve srovnání se skupinami jinými. Dlouhodobě se pak tvorba koncepce sociálního zabezpečení, respektive sociální doktríny výrazně komplikuje i proto, že během života vzhledem k dynamice pracovního trhu lidé mohou svůj status měnit (není typicky celoživotní, jak tomu bylo v minulosti) nebo může docházet k souběhům jednotlivých kategorií; pokrýt tyto přechody či souběhy je obtížné. Navíc vzniklé rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi jsou tématem pro nekonečné a leckdy vyhrcoené diskuse nebo i konflikty mezi jednotlivými skupinami.

Proměny budoucí role státu

Úvahy o budoucí roli státu v sociální politice by neměly vycházet z toho, co všechno stát může v této oblasti dělat. To je právě často ovlivňováno politickými ambicemi a populismem. Konstruktivnějším přístupem je hledat odpověď na otázku, co stát musí a co je schopen v sociální politice dělat úspěšně a efektivně, a to pak důsledně naplňovat. Nepochybně jde o činnost koncepční, organizační, normotvornou, regulační a o výběr prostředků do příslušných fiskálních schémat. Další role a funkce státu jsou obvykle specifické pro konkrétní odvětví sociální politiky. Prostá eroze role státu spojená s vírou v následné spontánní vyplnění vzniklého prostoru tržními mechanismy v řadě případů nevede k žádoucím výsledkům. Dostupnost příslušných sociálních užitků pak bývá výrazně sociálně selektivní a kvalitativně diferencovaná, případně některé služby či aktivity spojené s adekvátní, resp. koncepčně předpokláda-

nou rolí státu v daném odvětví (např. sociální bydlení, regionální dostupnost zdravotní péče) erodují také. Proto je důležité i v jednotlivých dílčích politikách roli státu explicitně definovat (ve vazbě na použitý sociální model), spojit ji s odpovědností za dosažované výsledky a klást důraz na dodržování pravidel pro všechny subjekty systému.

Na druhé straně, nevýhodou státu jako bezprostředního vykonavatele sociální politiky je její odosobnění. Jako realizátor zpravidla stát reaguje opožděně, zatímco sociální realita se dynamicky vyvíjí, je vždy konkrétní a specifická a vyžaduje odpovídající, pohotovou a citlivou reakci, jíž stát mnohdy není instantně schopen. Stát je rovněž svou podstatou byrokratický útvar a správa veřejných prostředků ho tlačí k efektivnosti, účelnosti a kvalitě zabezpečovaných aktivit zpravidla méně nežli nestátní subjekty. Z těchto důvodů je vhodné uvažovat o třech základních směrech posunu role státu v sociální politice. Takový posun však nemůže být pouze úlevným oddychnutím státní správy, že se už o daný problém nemusí starat; naopak je žádoucí koncepčně definovat a monitorovat úlohu dalších subjektů sociální politiky z hlediska jejich procesů a výsledků.

Zaprvé stát může využít a posílit roli a působnost řady nestátních subjektů, které zvládnou některé aktivity vykonávat mnohdy účinněji, osobněji, pohotověji a nabídnout svým klientům více než jen průměrnost, formálnost a prostřednost, kterou nabízí stát – to ovšem za předpokladu, vytvoří-li stát k tomu podmínky. Jde především o spontánní realizaci obecně prospěšných soukromých aktivit, existenci zájmových uskupení, činnost obcí, dobročinných spolků, nadací apod., které v české sociální politice mají ještě značný nevyužitý prostor pro své uplatnění. Souhrnně se jedná o organizace místní samosprávy s vazbou na komunity a nestátního neziskového sektoru, jež podřizují své fungování a hospodaření dosažení věcných cílů a konkrétních sociálněpolitických užitků.

Druhý posun role státu od přímého výkonu redistribuce a „pečovatelských“ aktivit spočívá v tvorbě „samonosných“, autonomních schémat financování a zabezpečování sociálních situací, kde stát primárně vytváří cesty a mechanismy, do nichž se účastníci těchto systémů zapojí, a které předpokládají významné uplatnění zásady ekvivalence, respektive individuální motivace a posílení suverenity občana oproti prosté nárokové

redistribuci. Stát (respektive jím pověřené či zřízené instituce) je v tomto případě stále garantem a někdy i provozovatelem těchto systémů, ale nevstupuje přímo až na výjimky do jejich fungování, dává tak vyšší stupeň jistoty ohledně jejich výsledků a autonomie zúčastněných subjektů. Výrazným prvkem těchto systémů je ex ante stanovení příspěvků a jim odpovídajících nároků, případně systémově dané možnosti průchodu občana systémem s definovanými efekty a přínosy, a předvídatelnost jak pro veřejné finance, tak pro jejich účastníky. Příkladem jsou systémy sociálního pojištění, řada opatření vzdělávací politiky a v širším smyslu vzdělávací soustava jako celek, schémata financování dostupného bydlení, v budoucnu snad i efektivnější sociální práce s nezaměstnanými a sociálně vyloučenými osobami směřující k znovunabytí jejich sociální suverenity.

Významným prvkem v tomto směru jsou autonomní instituce, které jsou ke správě a alokaci veřejných zdrojů v těchto systémech zřízeny, pověřeny a které jsou odpovědné za naplnění jejich cílů. Možný konstruktivní směr je v posílení rozvoje lidského kapitálu a produktivního uplatnění člověka v ekonomice, neboť tento zdroj je v určitém smyslu slova nevyčerpatelný, respektive skýtá v podobě ekonomiky produktivních služeb (financovaných primárně z efektů těmito službami dosahovanými) možnost uspokojit potřeby spojené s nabýváním, uchováním a uplatněním lidských schopností (Valenčík, 2015). S tím je spojena tvorba schémat, která pomocí motivačních strategií kompatibilních s tržní ekonomikou povedou k zapojení širokých skupin obyvatelstva do systémů, v nichž budou moci své potřeby uspokojovat a současně generovat ekonomické efekty, které se budou vracet zpět jako zdroje financování těchto systémů (Valenčík, 2023).

Zatřetí změna role státu může zahrnovat i posun některých funkcí na soukromé subjekty spojený s regulací trhu. To primárně odpovídá neoliberálnímu typu welfare state (zejména pokud je účast v takových systémech povinná), nicméně v podobě volitelných pilířů jednotlivých oborů sociální politiky se může vyskytnout i mimo něj. Tato změna vychází ze zabezpečení dané situace pomocí produktů dostupných na trhu. V případě, že charakter a obsah těchto produktů není vyhovující z hlediska cílů sociální politiky, může docházet k jejich regulaci, která jejich charakter a obsah vhodně přizpůsobí. Je však nutno upozornit, že rozsah a charakter této regulace

bývá značně kontroverzní a pro koncepci sociální politiky v dané oblasti je náročné zvolit optimální variantu, zejména pokud příslušné produkty nabízejí obchodní společnosti podnikající za účelem dosažení zisku. Optimální varianta velmi záleží na fungování příslušného trhu, jeho ekonomických vlastnostech vyplývajících jak z klasické ekonomické analýzy, tak z – pro sociální sféru velmi podstatných – poznatků behaviorální ekonomie. Související analýzy pak nevystačí jen se zvažováním „žádoucí míry solidarity“, ale musí pracovat s nabídkou a poptávkou po příslušných produktech a reálně zohlednit jejich ekonomické charakteristiky včetně mezinárodních zkušeností s implementací produktů srovnatelného typu. Příkladem je situace v českém penzijním připojištění, případně do budoucna i zdravotním připojištění (pokud by bylo v širším rozsahu využito).

Závěr

Už samotné slovo sociální má více rovin a významů; záleží také na tom, v jakém kontextu jej používáme. Podobně je na tom i sociální politika. Její význam jako teoretické i praktické disciplíny je však neoddiskutovatelný a s důrazem na rozvoj člověka a jeho životní úroveň roste. Na úrovni sociálněpolitické teorie existuje robustní poznatkový rámec a metodologický aparát, který umožňuje specifikovat a problémy sociální politiky klasifikovat, objasnit a analyticky se vyrovnat s dilematy, na něž naráží jak běžní občané, tak i aktéři veřejné volby. Sociální politika zahrnuje a vytváří nenahraditelnou extenzi a integraci poznatků souvisejících oborů (zejména ekonomie, práva, demografie a sociologie), vytvářející komplexní rámec k porozumění a žádoucímu ovlivnění sociální reality. V tomto rámci jsou jednotlivé předměty jejího zájmu obhajitelné, a nakonec i řešitelné. Nástroje vycházející z nejužšího pojetí sociální politiky a implementace sociálních opatření adresně cílených na sociálně slabé do sociální politiky nepochybně patří, ale k dobrým výsledkům ve většině případů (zdaleka) nestačí. Ideálním aplikačním vyústěním systematického rozvoje sociální politiky je sociální doktrína, přesahující rámec volebního období a reprezentující rámcový konsensus na dalším směřování země v sociální politice, jejím hodnotovém a koncepčním rámci. Tuto doktrínu lze rozpracovat i do stavebních kamenů

a principů jednotlivých odvětví sociální politiky podstatných z hlediska životní úrovně a lidských práv.

Racionální koncepce sociálních systémů musí vycházet ze znalosti sociálních modelů, zejména konceptu welfare state, a adekvátně pracovat s existencí jednotlivých sociálních skupin a jejich sociálněpolitických charakteristik. Role státu je velkým tématem pro sociální politiku; příliš však nepomůže její redukce na ideologicky laděný spor „stát versus trh“, jenž nepochybně existuje a je i teoreticky významný, ale neměl by bránit nalézání funkčních řešení v jednotlivých odvětvových politikách. Tomu může naopak přispět účelný a vědomý posun role státu na další subjekty zajišťující jednotlivé funkce systému a cílená tvorba samonosných mechanismů, které na základě veřejnou volbou přijatých pravidel a vytvořených vhodných cest pro své účastníky poskytují potřebné užitky a služby.

Roli nestátních subjektů a komunit, tvorbu autonomních a motivačních schémat, případně i využití regulovaných soukromých produktů by měla budoucí sociální politika výrazněji podpořit a rozšířit zejména tam, kde lze sociálněpolitickým výzkumem spolehlivě doložit, že mohou úspěšně nahradit přímé, nárokové redistribuční aktivity státu. Fakticky to znamená náročnější tvorbu a širší chápání sociální politiky, než kterého jsme v Česku dosud obvykle svědky, a neznamená to rezignaci na roli státu samotného. Odměnou však mohou být sociální systémy fungující na podstatně vyšší funkční i obsahové úrovni.

Dodatek

Článek byl zpracován v rámci projektu IGA VŠFS 7429/2023/02 Fiskální udržitelnost českého systému důchodového a zdravotního pojištění s využitím institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumu Vysoké školy finanční a správní.

Zdroje

Credit Suisse. (2023). Global Wealth Report 2023. Zurich: Credit Suisse Research Institute.

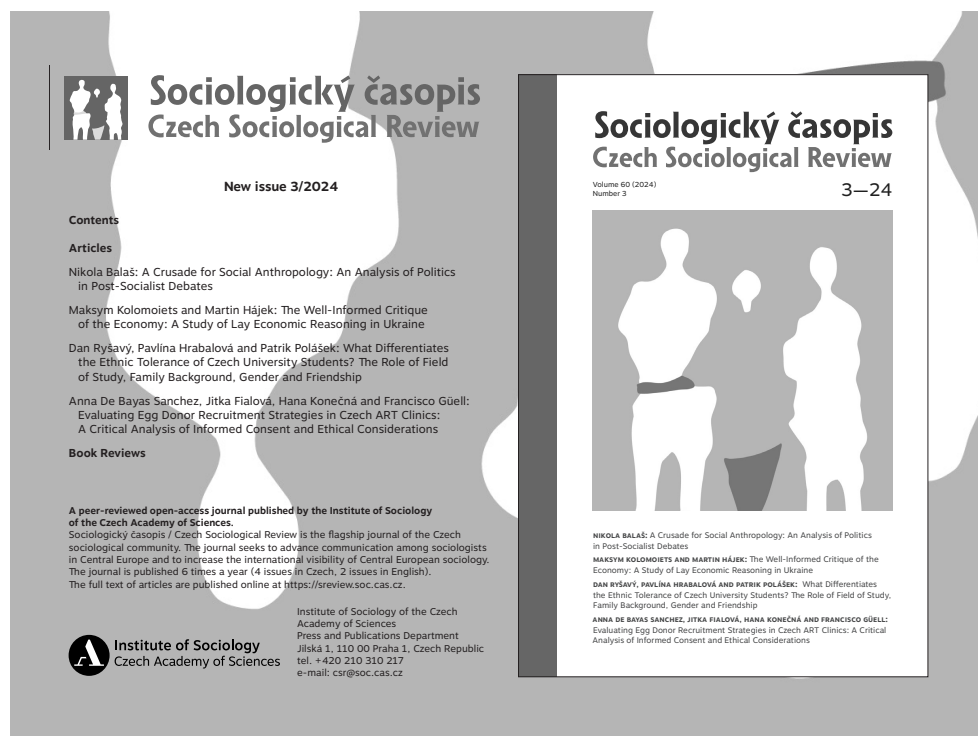
- Engliš, K. (1916). Sociální politika. Praha: F. Topič.
- Engliš, K. (1930). Teleologie jako forma vědeckého poznání. Praha: František Topič.
- Esping-Andersen, G. (1990). The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press.
- Hamerníková, B., – Maaytová, A. (2010). Veřejné finance (2. vyd.). Praha: Wolters Kluwer.
- Izák, V. (2010). Fiskální politika (2. vyd.). Praha: VŠE Oeconomica.
- Listina základních práv a svobod, vyhlášená usnesením Předsednictva České národní rady č. 2/1993 Sb. jako součást ústavního pořádku České republiky.
- Macek, J. (1925). Základy sociální politiky. Praha: nákladem ústředního dělnického knihkupectví a nakladatelství.
- Macek, J. (1947). Sociální ekonomika. Praha: Česká grafická unie.
- Mertl, J. et al. (2023). Sociální politika (7. vyd.). Praha: Wolters Kluwer.
- Potůček, M. (ed.). (1995). Sociální politika. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, M. (2005). Veřejná politika. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, M. et al. (2002). Sociální doktrína České republiky. Sociální politika, 28(1-2), s. 7–11.
- Pištorová, M. (2023). Důchody tvoří 31 % státního rozpočtu. Statistika a my, 14(5). Dostupné z: <https://www.statistikaamy.cz/2024/05/16/duchody-tvori-31-procent-statniho-rozpocetu>.
- Socioklub. (1999). Česká sociální doktrína: práce začínají. Sociální politika, 25(9), s. 2–4.
- Titmuss, R. M. (1958). Essays on the welfare state. London: Allen & Unwin.
- Titmuss, R. M. (1974). Social Policy: An Introduction. London: Allen & Unwin.
- Tomeš, I. (2010). Úvod do teorie a metodologie sociální politiky. Praha: Portál.
- Valenčík, R. (2015). Čtvrtá průmyslová revoluce, nebo ekonomika produktivních služeb? Praha: VŠFS EUPRESS.
- Valenčík, R. (2023). Metodologická role vize při orientování, integrování a využití výzkumu zaměřeného na problematiku společenského vývoj. Praha: VŠFS Sciencepress.

Valenčík, R., Wawrosz, P., – Heissler, H. (2010). Mikroekonomie středně pokročilý kurz. Praha: VŠFS.

Vostatek, J. (2020). Modely financování dlouhodobé péče. Fórum sociální politiky, 14(6), s. 2–14.

Doc. Ing. Jan Mertl, Ph.D. | jan.mertl@outlook.com

Absolvoval doktorské studium na Národohospodářské fakultě VŠE v Praze u prof. Krebse. Nyní je docentem v oboru hospodářská politika na katedře financí Vysoké školy finanční a správní (Department of Finance, University of Finance and Administration), Estonská 500, 101 00 Praha 10. Odborně se věnuje sociálnímu zabezpečení, veřejným financím a zdravotní politice.

Unionising freelancers and self-employed workers in Norway

Johanne Stenseth Huseby

Abstract

New employment regimes via which companies hire solo self-employed workers rather than employees, have led to greater attention being focused on how to protect the wages and working conditions of these workers. The aim of this article is to describe approaches, attitudes and strategies promoted by Norwegian trade unions and non-governmental organisations (NGOs) for the recruitment and inclusion of freelancers and self-employed workers. Trade unions play an important role in Norway in terms of regulating rights and their enforcement, and the formulation of policies. While some unions have aimed at recruiting solo self-employed workers and freelancers for some time, this aim has become more widespread in recent years. Their objectives include securing fair wages and working conditions for these groups of workers and addressing the ongoing debate on the differing rights of employees, freelancers and the self-employed.

Key words:

new employment regimes; trade unions; non-governmental organisations; self-employed workers; freelancers; social dialogue; wage bargaining; collective agreements; Norway

Abstrakt

Nové režimy zaměstnávání, kdy firmy najímají osoby samostatně výdělečně činné namísto zaměstnanců, vedly k větší pozornosti věnované ochraně mezd a pracovních podmínek těchto pracovníků. Cílem tohoto článku je popsat přístupy, postoje a strategie, které jsou podporovány norskými odbory a nevládními organizacemi (NGO) pro nábor a zapojení nezávislých pracovníků (freelancerů) a osob samostatně výdělečně činných.

Odbory hrají v Norsku důležitou roli při regulaci práv a jejich vymáhání a při formulaci příslušných politik. Zatímco některé odbory se již delší dobu snaží o nábor osob samostatně výdělečně činných a freelancerů, tyto snahy se v posledních letech rozšířily. Nyní zahrnují i zajištění spravedlivých mezd a pracovních podmínek pro zmíněné skupiny pracovníků a řešení probíhající debaty o rozdílných právech zaměstnanců, nezávislých pracovníků a osob samostatně výdělečně činných.

Klíčová slova:

nové režimy zaměstnávání; odbory; nevládní organizace; sebezaměstnaní; nezávislí pracovníci (freeworkers); sociální dialog; mzdové vyjednávání; kolektivní smlouvy; Norsko

Introduction

In its proposal for a council recommendation on strengthening social dialogue in the EU, the European Commission states:

The changing world of work, with a more individualised way of living and working including the emergence of new forms of employment, makes it difficult for trade unions to recruit new members. Most of the newer forms of employment, including the rising number of solo self-employed, suffer from a lack of representation (European Commission, 2023).

The European Commission underlines that its flexibility in time and space makes this a rather fragmented workforce, the organisation of which is difficult for worker representatives (European Commission, 2023).

Social partners hold a strong position in terms of decision making in Nordic employment regimes, and policies are formed so as to extend employment and workers' rights as broadly as possible (Gallie, 2011). Norwegian trade unions and employers' organisations are initially defined with reference to the legal concepts of employment and to safeguard the interests of both employees and employers (Hovtvedt et al., 2020). However, the debate on the differing rights of self-employed workers and employees is gaining broader attention, particularly in terms of perceived

discrimination against the former (Larsen & Ilsøe, 2021). One of the central aspects in this respect is that the welfare schemes available to freelancers and self-employed workers differ from those available to employees (Alsos, Nergaard & Thorbjørnsen, 2022). Consequently, freelancers and self-employed workers are more poorly covered than employees in times without income, whether it is due to unemployment, illness, or retirement pension. Examples from the culture sector reveal how self-employed workers experience greater short-term uncertainty in unpredictable times than workers with regular employment, a fact that was particularly evident during the Covid-19 pandemic (Elstad, Døvig & Jansson, 2020).

A further reason for freelancers and self-employed workers gaining broader attention concerns the increase in new forms of employment, including work arrangements enabled by technology, such as platform work (OECD, 2020). In recent years, social partners have initiated targeted strategies and recruitment drives to attract new members among freelancers and the self-employed who are in need of representation (Steen, 2018; Ingelsrud, Hansen & Underthun, 2020). Their aim is to secure fair wages and working conditions for these groups of workers and to address the ongoing debate on the differing rights of employees and the self-employed. This article aims to describe the approaches, attitudes and strategies adopted by Norwegian trade unions and non-governmental organisations (NGOs) concerning the recruitment and inclusion of freelancers and self-employed workers. The article is based on existing literature, as well as interviews with eight different trade unions and NGOs on their experiences and approaches. The unions and NGOs represent a selection of occupations in those areas of work that are characterised by a high share of freelancers and self-employed workers, including actors, translators, fictional translators and graphic designers.

The basis of the article comprises a detailed examination of Norwegian working life, with particular reference to forms of employment, unionisation and collective bargaining. This is followed by an analysis of the approaches adopted by trade unions and NGO to the recruitment and inclusion of freelancers and self-employed workers. We distinguish between common identity approaches, rational choice approaches and institutional approaches. The article then continues with a discussion

on the prospects of interviewees concerning the challenges and opportunities related to the representation of freelancers and self-employed workers. Lastly, the three approaches are discussed in relation to the central challenges faced by trade unions and NGOs in terms of the recruitment and inclusion of freelancers and self-employed workers.

Methodology

The empirical basis of the article comprises eight semi-structured interviews with thirteen representatives of Norwegian trade unions, NGOs and committees that are involved in the recruitment and representation of freelancers and self-employed workers. Freelancers and self-employed workers represent the majority of the membership of most of these trade unions and NGOs, while others are still in the initial stage of recruiting these groups of workers. The interviewees were selected from a range of occupational groups including actors, translators, fictional translators, graphic designers, musicians and stagehands.

The interviews, which were conducted in the autumn of 2022, followed a semi-structured interview guide that was adapted to the respondents and their role. The interview guides included questions on the status and structure of the target groups and existing members of the trade union/organisation, the establishment of unions at the company level, their recruitment strategies, the work of union representatives, issues surrounding the representation of freelancers and self-employed workers, communication with members, and the role of the union/organisation in the labour market.

The use of semi-structured interviews allowed for a certain degree of flexibility in terms of adjustments and follow-up questions, while at the same time provided a relatively structured basis for the data analysis. The analysis included a comparison of the data divided into various topics including (1) background information/overview of the trade unions and organisations in terms of their target groups, size and extent, (2) the recruitment strategies of the union/organisation, membership benefits, and union work, (3) strategies and arrangements directed at freelancers and self-employed workers, and (4) expectations concerning how the union/organisation

envision changes in the labour market in terms of forms of employment and how they are preparing for these anticipated changes.

The empirical data used in this article was originally gathered for the creation of a policy brief as part of the “Increasing capacity of the unions in the Czech Republic” research project. The project was led by the Research Institute for Labour and Social Affairs (RILSA) and supported by Norway Grants 2014-2021 in the framework of “Social Dialogue – Decent Work Program Czech Republic” (*ref. policy brief*).

Employment forms in the Norwegian context

Employees, freelancers and self-employed workers

Not unlike the current discussion promoted by the European Commission, freelancers and self-employed workers in Norway have received increased attention from social partners and policymakers in recent years largely due to the associated risk of precarious employment and issues concerning access to welfare benefits (Larsen & Ilsøe, 2021; Alsos, Nergaard & Thorbjørnsen, 2022). A common distinction is made between employees, freelancers and self-employed workers based on legislative considerations including tax, labour, and social security legislations, with differing rights and obligations afforded to these three forms of employment (Jesnes & Nergaard, 2019). In everyday speech, the distinction between freelancers and self-employed workers is often not so clear. Therefore, this article makes a clear distinction between these terms, emphasising workers who have established their own businesses.

The term “employee” refers to someone who performs work for and is subordinate to another (Arbeidsmiljøloven, 2005, §1-8). Hence, an employee is a worker¹ who has an employment relationship with an employer on a permanent or temporary basis. Employees are covered by employment law, and thereby the Working Environment Act (WEA) of 2005. They are further entitled to sick pay, holiday pay and unemployment benefits (Jesnes & Nergaard, 2019). Freelancers receive salaries

¹ The term “worker”, refers to all workers, including employees, freelancers and the self-employed.

or honorariums for specific jobs and pay taxes as employees, but are not employed by the person or enterprise for whom the job is performed. Their rights and obligations therefore differ from those of employees according to the form of employment. Self-employed workers own their own companies and pay taxes on their income in accordance with legislations concerning business owners. Both the National Insurance Act (NIA), which covers workers with financial support in the form of parental leave, unemployment, sickness and incapacity for work benefits, and tax legislation differentiate between employees, freelancers and the self-employed.

The Norwegian labour market is characterised by high levels of employment compared to other European countries, even though the employment rate has decreased modestly in recent years, partly due to the ageing population (NOU 2021: 2). As of January 2024, there were 2 889 000 employed² persons in Norway, amounting to 70.1 percent of the total population (Statistics Norway, 2024). 117 000 persons, 3.9 percent of the population were unemployed.³

Most of the Norwegian workforce consists of employed workers in open-ended, full-time employment relationships (Larsen & Ilsøe, 2021). In 2019, 162 000 persons were self-employed as their main occupation in Norway, amounting to 6 percent of all employed workers, with significant variations across sectors (Alsos, Nergaard & Thorbjørnsen, 2022). When we disregard the primary industries - agriculture, forestry and fishery, the number falls to 129 000, amounting to just under 5 percent of the workforce in industries other than the primary industry sector. In comparison, Cedefop (2022) reported that the self-employment average in the EU was at 18 percent in 2022. Larsen & Ilsøe (2021) found that having several jobs and lower education levels increase the likelihood of being solo self-employed.

Moreover, around 322 000 persons were reported as being freelancers and those in receipt of honorariums in 2018 (Statistics Norway, 2020). These occupati-

² The "workforce" is defined as the population aged between 15 and 74. Old-age pensioners, students, and recipients of disability benefits are not included in this data.

³ Here, "unemployed" persons are defined as persons without income producing work, having actively tried to acquire work during the past four weeks, and could have started working this week, or in the two following weeks.

ons were the single source of income for 72 000 of these workers, while 250 000 also received income as employees or self-employed workers. It is not uncommon to combine different forms of employment. Those who are classified as freelancers, either as their only or one of several income sources, work in a wide range of occupations. Examples of occupations with higher shares of freelancers include writers, musicians, translators, journalists, committee members, elected representatives and persons in positions of trust. Foster parents are also classified as freelancers pursuant to the NIA.

Whether a person is classified as an employee depends on the broad case-by-case assessment of the employment relationship involving several criteria that are aimed at assessing whether the person is dependent and subordinate to the employer (Hotvedt, 2019).⁴ A clarification to the term “employee” in the WEA came into force on 1 January 2024 (Endringslov til arbejdsmiljøloven mv., 2023⁵). The aim was to make it easier to distinguish between employees and self-employed workers with respect to the consequences of the term for the right of workers to protection under the Act and its related regulations. The clarification outlines certain factors that should be considered in the assessment of the employment relationship, including whether the worker provides their labour on an open-ended basis, and whether the worker is subject to the employer’s control.⁶

The Nordic working life model

Trade unions and NGOs occupy a fundamental role in “the Nordic model”. Although there are significant differences between the Nordic countries, they are commonly

⁴ The WEA is the key piece of legislation covering employment relationships; it aims to ensure secure employment conditions for workers and equal treatment in working life (Arbejdsmiljøloven, 2005). The Act regulates issues such as occupational safety and health, hiring and dismissals, atypical work, working time and the role of the Labour Inspection Authority.

⁵ <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2023-03-17-3>

⁶ The data collection for this study was conducted prior to the legal clarification. It is therefore difficult to evaluate whether it has yet exerted any effects on the strategies of trade unions and NGOs towards freelancers and self-employed workers. This would be an interesting question for further research.

grouped under this term since, together, they differ from the labour and welfare models of other countries on several counts (Dølvik, 2013). Economic management, public welfare and an organised working life are at the centre of the model (Dølvik, Fløtten, Hippe & Jordfald, 2014). Economic management is based on coordinated wage bargaining, international free trade and active income policies aimed at promoting employment, growth and social equality. Public welfare includes universal arrangements for income and security, which create the basis for high employment rates and social mobility, free education and health and welfare benefits. An organised working life comprises the relationship between labour peace guarantees, collective agreement regulations and legislation. In this regard, strong organisations on the sides of both the employees and the employers that negotiate at the central and local levels play a decisive role.

Gallie (2011) categorises Nordic employment regimes as “inclusive employment regimes”, in which organised labour plays an important role in decision making, and where policies are formed to extend employment as well as employee rights as broadly as possible. Gallie (2009) closely links the concept of employment regimes to the difference in the welfare regimes of the countries, arguing that the influence of trade unions is central for the emergence of welfare regimes, and that their structure is underpinned by differences in employment institutions. Similarly, “corporatism” is often used to describe patterns in decision making and institutional structures involving the state and social partners in terms of regulating work and welfare (Mailand, 2008). Kjellberg (2022) recognises that the most central feature of the Nordic model of industrial relations concerns the dominance of self-regulation over state regulation, which means that collective agreements enjoy a prominent position relative to legislation and other state regulations.

For example, unlike most other European countries, there is no statutory minimum wage in the Nordics, and wage levels are decided autonomously through collective agreements between employers and employees, through collective agreements at the industry level or the extension thereof (Eurofound, 2022). Nevertheless, collective agreements have a broad influence and serve as the norm, even for employees who are not covered by such agreements (Løken, Stokke

& Nergaard, 2013). The tripartite cooperation between the trade union movement, central employers' confederations and the state proceeds via negotiations on a wide range of topics. The following section provides a detailed description of collective bargaining in the Norwegian context.

Collective agreements, union density and bargaining coverage

The union density in Norway has been relatively stable since the 1970s and peaked in the 1980s and early 1990s (Nergaard, 2020). It has remained at around 50 percent since 2007. Union density differs greatly between the public and the private sectors, as well as within the private sector. The union density in the public sector stands at more than 80 percent, while in the private sector, it is generally higher for production occupations than for service occupations. For example, 49 percent of workers in the manufacturing sector are unionised compared to 34 percent in private service sectors.

Most Norwegian workers who are covered by collective agreements are covered by sector level agreements typically concerning an occupational group or industry (Løken, Stokke & Nergaard, 2013; Fløtten & Jordfald, 2019). Nonetheless, trade unions also have members who are not covered by collective agreements. Collective agreements exist at the national and industry levels between national employers' associations and trade unions that cover wage and working conditions. Some agreements also cover broader social policy issues. Employers who are bound by collective agreements are obliged to apply the terms of these agreements to all their employees. Private sector employers who are not bound by collective agreements are under no obligation to follow the terms and conditions that are collectively agreed upon. The exception concerns industries covered by generally applied collective agreements (Benedictow et al., 2021). In this case, all employers within the industry must comply with the extended provisions. Self-employed workers are not covered by generally applied collective agreements. Bargaining between companies and their respective unions often supplements wage bargaining and collective agreements at the central level; however, the provisions set out in company level agreements must not breach the terms of industry level agreements (Nergaard,

Alsos & Flatland, 2022). Negotiations at the company level are conducted by local parties; central parties generally intervene only if the local parties are unable to agree. Bargaining at the local level takes place under a peace clause, which implies that strikes are prohibited.

All public sector employees are covered by collective agreements, while the coverage of bargaining in the private sector varies across industries (Nergaard, 2020). Approximately 50 percent of private sector employees are covered by collective agreements. Norwegian employers' associations accept both covered and non-covered enterprises. Bargaining coverage also varies greatly between sectors (Nergaard & Ødegård, 2024). Most workers in the manufacturing, water and electricity, oil and mining, and finance and insurance sectors are covered by collective agreements. However, most workers in private service sectors such as hotels and restaurants, counselling and communication and retail, are not. One explanation suggests that collective agreements are more common in larger rather than smaller enterprises.

The admission of self-employed workers to collective bargaining

While admission to collective bargaining does not require any special legal foundation, competition legislation sets boundaries in terms of cooperation between enterprises that acts to limit competition in the market (Hotvedt, 2020). Thus, competition legislation forbids enterprises from cooperating in order to increase prices or to share the market (Norwegian Competition Authority, 2022). Conditions for work and employment are exempted from this prohibition in line with EU competition legislation (Hotvedt, 2020). However, since self-employed workers formally own their businesses they are not included in this exemption. Hence their participation in collective bargaining is limited.

Nevertheless, new guidelines introduced by the European Commission in December 2022⁷ clarified that European competition legislation must not hinder solo

⁷ These changes were implemented after we conducted our interviews with trade unions and NGOs for the purposes of this study.

self-employed workers from conducting collective bargaining for better pay and working conditions (Norwegian Competition Authority, 2022). Following the introduction of the EU Commission guidelines (2022/C 374/02), the Norwegian Competition Authority announced that they would comply with this decision. Therefore, solo self-employed workers can now collectively negotiate work and pay conditions with their employers without breaching competition legislation. The new guidelines are directed at those who are formally self-employed and work alone for their own business (Norwegian Competition Authority, 2022). The guidelines clarify that the collective agreements of solo self-employed workers who are in a situation comparable to that of employees will not be in breach of competition legislation. While freelancers and self-employed workers are generally not covered by collective agreements, other approaches exist in terms of regulating their pay and honorariums, for instance through agreed or advisory pay rates (Jesnes & Nergaard, 2019).

While social partners focusing on freelancers and self-employed workers is not new, the topic is receiving increasingly broad attention, one of the reasons for which concerns the increase in those working in “new” forms of employment, including new forms of work enabled by technology, e.g. platform work (OECD, 2020). The OECD (2020) points to how these different forms of employment provide flexibility for both employers and workers, yet emphasises that it can also lead to poor working conditions, for example in situations where workers are misclassified as self-employed and are, therefore, unable to claim the rights to which employees are entitled. A further reason concerns the fact that some self-employed workers face unbalanced power relationships with enterprises or the purchasers of their labour, and limited options in terms of providing their services to other buyers. The OECD (2020) argues that collective bargaining potentially provides a complimentary and flexible tool in terms of improving the working conditions of these workers, as well as countering the power imbalances between workers and enterprises.

Similarly, on behalf of ETUC, Fulton (2018) reflects on how self-employed workers often enjoy fewer rights than employees and sheds light on the power of trade unions to exert influence. Fulton emphasises how European trade unions are able to influence their national governments in terms of ensuring equal rights for the self-

employed and employees concerning their access to social protection, promoting collective bargaining for the self-employed and combatting bogus self-employment.

Analysis: Approaches to the unionisation of freelancers and the self-employed

The efforts of trade unions concerning the unionisation and improvement of the rights of freelancers and self-employed workers are intensifying (Steen, 2018). As described by way of introduction, Norwegian trade unions and employers' associations are defined with reference to the legal concepts of employment with the aim of safeguarding the interests of employers and employees (Hotvedt et al., 2020). However, in recent years the debate on the differing rights of self-employed workers and employees has gained broader attention, particularly with respect to discrimination against the self-employed (Larsen & Ilsøe, 2021). Organisations that represent freelancers and self-employed workers often emphasise the differences in terms of social security arrangements and sick pay entitlement. The term "freelance unionism" describes the adjustments made by trade unions that aim to represent freelancers and the self-employed (Ingelsrud, Hansen & Underthun, 2020).

When describing "freelance unionism", Ingelsrud et al. (2020) refer to Heery et al. (2004) who portray the way in which trade unions attempt to represent workers without full-time employment relationships and their need for representation as "union renewal". Heery et al. (2004) argue that trade unions that increasingly aim to represent these groups of workers must organise their representation differently, for instance by taking a more occupation- or industry-based rather than workplace-based approach in order to reach out to this fragmented group of workers. In such cases, activists within trade unions are more important than union representatives based in specific workplaces. Heery et al. (2004) also argue that since trade unions that represent freelancers and self-employed workers often lack bargaining power via specific collective agreements, these unions attempt to influence the broad regulation of occupational labour markets in which collective bargaining occurs.

Although no legal barriers exist in terms of unions recruiting freelancers and self-employed workers in Norway, the extent to which they have done so varies

considerably. Several trade unions and NGOs currently offer membership to both employees and self-employed workers. Certain unions aim specifically at unionising freelancers and self-employed workers, while others offer separate specific initiatives to these groups of workers. Initiatives in terms of unionising self-employed workers and freelancers are especially prevalent among those trade unions that represent occupational groups in which self-employment has been common for many years, including journalists, actors, musicians, translators, architects and certain medical professionals (Steen, 2018). Examples of Norwegian trade unions that target freelancers and self-employed workers include Creo, which is active in the arts and culture sectors, the Norwegian Journalist Union and the Norwegian Actors' Union.

The efforts of trade unions and NGOs to address the emergence of new forms of employment include a number of different approaches, means and strategies, examples of which are considered in the following sections of this paper. The efforts of trade unions and organisations are classified via three categories: common identity approaches, rational choice approaches and institutional approaches:

1. common identity approaches, wherein emphasis is placed on joint interests within occupational groups,
2. rational choice approaches, wherein emphasis is placed on costs/benefits for members and potential members, e.g. membership benefits, and
3. institutional approaches, concerning which emphasis is placed on the representation of workers through power and influence.

In terms of this article aiming to describe how trade unions and NGOs attempt to recruit and include freelancers and self-employed workers, these three approaches serve to categorise the means and strategies via which they attempt to do so. The approaches employ strategies and means of the same character, or with the same aims, that are adopted across the various trade unions and NGOs. Most of the trade unions and NGOs that were interviewed for this project apply variations of the three approaches.

Common identity approaches

Several of the trade unions and NGOs that were interviewed for the research project emphasised solidarity and the existence of an occupational community as one of the main benefits of membership. This was considered especially important for freelancers and self-employed workers since they generally work alone. One of the NGO representatives described this aspect as follows: “When standing alone, one especially needs a community” (organisation employee). Arrangements that imply a common identity approach was also described as “colleague help”. One of the NGO representatives interviewed arranged colleague help in the form of members checking and providing feedback on the work of other members.

An example of a recruitment strategy based on a common identity concerns that of visits to vocational training schools. One of the trade unions interviewed that employs school visits described them as very effective. Only a limited number of people are educated annually for the occupation the union represents, thus the union meets most students via such visits. This approach allows the union to promote a common identity among the students. The union explained that students do not pay the enrolment fee if they register immediately, and subsequently pay lower membership fees than regular members, as is common with respect to student trade union memberships.

Further, the interviews revealed that a membership in certain trade unions represents a “stamp of quality” within specific occupational fields. These unions place specific requirements for their memberships. One of the unions prioritises the education or main occupation of applicants, whereas the other assesses the quality of their work. The reputations of these unions ensure a high level of recognition in their respective fields, which provides effective support in terms of recruitment. For instance, both organisations mentioned that members mention their membership on their CVs since it provides them with an advantage when applying for jobs.

Trade unions and NGOs also attempt to form a common identity through occupational networks, an example of which is the Alliance for Actors and Dancers (SKUDA). SKUDA is owned by the Norwegian Actors’ Union, the Norwegian

Dancers' Union and the Association of Norwegian Theatres and Orchestras (SKUDA, n.d.). The Alliance functions as an employer and secures the social rights of, and stable incomes for, freelance actors and dancers in periods between employment. Applicants are selected based on the amount of work they perform as professional performers. In addition, they must have worked on short-term contracts during the two years before applying for a membership, and their income for the past three years must not exceed a certain amount. The permanent operation of the Alliance commenced in 2016 following a trial period between 2013 and 2015. It is financed via grants from the Ministry of Culture. Memberships of the above-mentioned 3 unions/association organisations is not a requirement for acceptance by SKUDA. However, a membership in SKUDA potentially attracts new members to these 3 organisations motivated by the occupational identity the alliance provides.

A further occupational network comprises “the Artists' network”, which is a forum for Norwegian artist organisations (Kunstnernetverket, n.d.). The network associates 19 organisations at the national level that represent creating and performing artists; together these organisations have more than 30 000 members. The network concentrates on providing support in terms of the wage/pay conditions, social rights, scholarship, remuneration, and author's rights of members. Several trade unions that represent workers in the arts and culture sector also provide their members with so-called “scene cards” that provide discounts on tickets for plays performed at all the acting institutions affiliated to the Norwegian theatre and orchestra association. The Association is responsible for the administration of the card. This approach provides information on, and encourages members to actively support, cultural events (NTO, n.d.).

Rational choice approaches

One of the central issues concerning the unionisation of freelancers and the self-employed concerns the provision of services that are relevant to these groups, e.g. insurance and legal services (Ingelsrud, Hansen & Underthun, 2020). Since it is often difficult to make contact with freelancers and self-employed workers in the workplace environment, several of the trade unions and NGOs interviewed empha-

sised the importance of reaching potential members by offering services that are beneficial to them individually.

The potential benefits offered include services that are occupation-based, e.g. the scene card, as well as more general benefits that apply to all freelancers and self-employed workers, e.g. the provision of administrative and economic assistance services. Administrative assistance and advice includes accounting services, job application assistance and advice on contractual, copyright and work and remuneration conditions (Jesnes & Nergaard, 2019). For instance, one of the NGOs interviewed regularly experienced members calling to ask for advice after meetings with the Labour and Welfare Administration. This can be challenging for workers who have multiple jobs, for example as part-time employees and self-employed workers, i.e. those who do not belong to one specific employment category. Economic assistance covers support for more predictable incomes and recommended pay rates. Unions that have traditionally unionised self-employed workers also tend to offer assistance concerning legal issues, training courses and conferences, insurance and the use of networks.

One of the most common membership benefits mentioned by the trade unions and NGOs interviewed for the project comprised insurance services, be they fully covered by the trade union/NGO or discounted via contracts between the trade union/NGO and an insurance company. Such insurance services range from general liability insurance to health and accident coverage. One of the organisations even offers a set share of a “freelance insurance”. Freelance insurances can for example provide the full coverage of sickness benefits from the first day of sickness absence rather than from the 17th day as set out for self-employed workers are entitled to by law (Altinn, 2023). One of the trade unions that represents musicians and artists offers insurance for musical instruments.

Legal assistance as a benefit relevant to freelancers and self-employed workers is offered by most of the trade unions and NGOs that were interviewed, one of the approaches to which concerns the allocation of a set number of hours of legal assistance to each member. The issues on which trade unions and NGOs offer legal advice varies considerably. One of the trade unions interviewed covers a range

of subjects with the exception of assisting members with office space lease agreements. One of the trade unions places specific emphasis on rights management, one trade union finds that their members often require business-related assistance, while another assists its members in terms of becoming more business minded, e.g. advice prior to concluding contracts, fees for work performed, reuse fees, the platforms on which the work can be used, etc. One trade union explained that the uncertainty of how and to what extent to provide legal assistance to freelancers and self-employed workers is closely linked to the turnover of the roles of such workers. For instance, they begin as freelancers in a project, then hire assistance and subsequently become employers. The union in question made it very clear that it does not assist self-employed workers once they hire employees.

Further, in addition to providing ideal arenas for trade unions and NGOs to meet potential new members, seminars and courses comprise an important membership benefit. Some of these events are accessible for all – both members and non-members, some are cheaper for members than non-members, and some are held only for members. Such events address e.g. legal and occupational topics including inspiration/motivation-related lectures and seminars on language and writing. One of the unions interviewed organises an annual two-day event that includes courses and debates on e.g. negotiation ethics and social security. Another union organises taxation courses immediately prior to the date on which self-employed workers must submit their annual income declarations. Finally, the provision of office space is of particular interest to freelancers and self-employed workers. One of the NGOs experienced that this benefit was very popular among their members e.g. for the holding of customer meetings.

Institutional approaches

Since self-employed workers are generally not covered by collective agreements, trade unions and NGOs strive to provide their members with improved working conditions through their political influence. For instance, some of them negotiate general agreements and standard contracts that can be used by their members; an example concerns a standard contract between conductors and choirs provided by

Creo⁸. The contract covers the duration of the work, the obligations and responsibilities of the conductor and the choir, illness and absence, fees, the duty of confidentiality, disputes between the parties, etc.

Opinions on the application of minimum pay rates varied between the trade unions interviewed. Some unions agree with minimum pay rates, while others were against. Of those against, one of the main arguments concerns the fact that many jobs performed within certain occupations are too varied to be compared, which complicates recommending a common minimum pay rate. One of the NGOs interviewed mentioned that the English “Association of Illustrators” had created an online tool to calculate the price of a job, which could potentially provide the solution to assisting its members in this respect.

“LO Independent” represents another way in which trade unions have aimed to gain influence for freelancers and the self-employed. In the autumn 2018, the Norwegian Confederation of Trade Unions⁹ (LO) established LO independent as a response both to the increasing share of self-employed workers represented by LO-affiliated unions and the ongoing debate on the platform economy (Jesnes & Nergaard, 2019; LO, n.d. b). The initiative works as a forum for those LO-affiliated unions with members with unclear employment status, emphasising their living and working conditions. The initiative aims to offer enhanced security through membership benefits and tools, including insurance and legal advice services.

Concerning certain occupational groups, e.g. translators, lawyers etc., that deliver services to the state, pay rates are standardised by the government. While trade unions and NGOs do not participate in “wage” negotiations for these groups of workers, they still have room to improve pay rates via their influence. Moreover, the influence approach includes efforts to enhance the social security of workers, the provision of resources to the affected occupational groups, and the inclusion of social rights and pensions in the negotiation agenda.

⁸ <https://creokultur.no/wp-content/uploads/2021/06/Standard-kontrakt-nar-dirigenten-er-nae-ringsdrivende.docx>

⁹ LO, the Norwegian Confederation of Trade Unions is the largest Norwegian trade union confederation with more than 970 000 members (LO, n.d. a). The confederation was established in 1899.

Although the interviewed trade unions and NGOs apply a variety of approaches, it must also be noted that not all of them have developed strategies for the recruitment of freelancers and self-employed workers. Some are still in the initial stage of receiving new members from these groups into membership and the share of self-employed and freelancer members remains minimal. Moreover, several of the trade unions and NGOs stated that their experience of the recruitment of these groups of workers was somewhat challenging, one of the most important reasons for which concerns the financial aspect. Since freelancers and self-employed workers are not guaranteed stable work and income, several of the unions and organisations emphasised that potential members may not prioritise paying membership fees, especially in times of financial instability. A further obstacle mentioned concerned linguistic barriers. One of the organisations that represents several trade unions highlighted the fact that most trade unions and NGOs offer information exclusively in Norwegian and only rarely in English, and some participants in their courses have found this an obstacle:

“Last time we arranged courses, we asked the trade unions. Someone who had participated in the course sent us feedback and asked whether we could arrange it in English. We asked the trade unions whether this was something we could arrange. And they said no”. (organisation worker)

The organisation opined that since freelancers and self-employed workers are difficult to reach in general, it is unlikely that information on the organisation and the benefits it provides reaches potential members who do not speak Norwegian.

Prospects

The interviewees were asked in what ways they are preparing for the changing world of work in terms of the emergence of new forms of employment, demographic changes, the influence of digitalisation and new technology, etc. It was noted by one of the trade unions that the challenges faced by self-employed workers and freelancers are already being acknowledged to a much broader extent today than just five years ago. It was, therefore, their impression that trade unions will have to adjust to becoming more relevant to freelancers and self-employed workers. Several of the

trade unions and NGOs emphasised that the needs of these groups of workers became more acute during the pandemic when many such workers experienced difficulties securing stable sources of income.

One of the trade unions noted that the negotiation climate has become a lot tougher than it was previously. The union representative stated that dialogue between the bargaining parties has become more difficult, with participants using a harder tone of voice and more actively asserting their power. Rather than solving challenges together, the union had experience of parties ceasing to respond, and it fears that these factors will be exacerbated, or even become a permanent feature of the negotiating climate in the years to come. This is a troubling tendency when one considers the importance of collective bargaining in terms of improving the working conditions of freelancers and the self-employed and countering the power imbalances between workers and enterprises (OECD, 2020).

Several of the trade unions and organisations wondered whether the new EU guidelines on collective bargaining for self-employed workers would make it easier to secure the same rights as employees for these groups of workers. One of the organisations mentioned the fact that certain other organisations argue that all workers should be employed. However, the organisation emphasised that despite the benefits that come with being employed, this is not an option for all occupations.

One of the factors that prevents freelancers and self-employed workers from conducting collective bargaining concerns the uncertainty as to who the negotiating counterpart is. In some cases, employers are members of employers' organisations, while in other cases the circumstances are more fragmented. In cases where the working conditions and/or the job/assignment conditions are also fragmented, it is difficult to build the necessary structures.

Concluding remarks

This article aims to describe the approaches, attitudes and strategies of Norwegian trade unions and NGOs with regard to the recruitment and inclusion of freelancers and self-employed workers. The means and strategies via which they do so was categorised in terms of common identity, rational choice and institutional

approaches. The aim of this concluding section is to bring the various threads together.

As argued by Heery et al. (2004), freelancers and the self-employed often work alone, which makes it challenging for trade unions and NGOs to reach out to such workers. Trade unions and NGOs aim to contact potential members from these fragmented groups of workers via common identity approaches; applying colleague help, school visit, occupational network and stamp of quality approaches, trade unions and NGOs strive to establish a common identity so as to appeal to freelancers and self-employed workers.

Via the rational choice approach, trade unions and NGOs inform freelancers and self-employed workers about the utility value of becoming members. One of the reasons for the difficulties associated with recruiting freelancers and self-employed workers concerns the fact that they are not guaranteed stable work and income, which sometimes makes it difficult for them to prioritise the payment of membership fees, especially in times of financial instability. Through rational choice approaches, trade unions and NGOs therefore prioritise providing freelancers and self-employed workers with membership benefits that are relevant to such workers, e.g. by improving access to welfare schemes and providing freelance insurance services. Other membership benefits relevant to these groups of workers concern legal advice, administrative and economic assistance and access to courses and conferences relevant to their occupations.

Since most freelancers and self-employed workers are not covered by collective agreements, trade unions and NGOs employ institutional approaches aimed at providing their members with improved working conditions through their political influence, or by negotiating general agreements and standard contracts that can be used by their members. Two of the central topics concerning institutional approaches refer to the application of minimum pay rates and adding issues such as social rights and pensions to the political agenda.

The approaches discussed in this article are based on experience from Norway and set in the Norwegian context, and may not necessarily be directly transferable to trade unions and NGOs in other countries. Nonetheless, the current discussion

promoted by the European Commission concerning the differing access of freelancers and self-employed workers to welfare benefits and the associated risk of precarious employment implies that the Norwegian approach could provide a valuable source of inspiration.

Literature

- Alsos, K., Nergaard, K. & Thorbjørnsen, S. (2022). *Velferdsordninger for selvstendig næringsdrivende. Utfordringer og tilpasninger*. Fafo-rapport 2022:12.
- Altinn. (2023, 1 February). Obligatoriske og frivillige forsikringer. <https://www.altinn.no/starte-og-drive/arbeidsforhold/ansettelse/obligatoriske-og-frivillige-forsikringer/>
- Arbeidsmiljøloven. (2005). *Lov om arbeidsmiljø, arbeidstid og stillingsvern mv.* (LOV-2005-06-17-62). Lovdata. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-06-17-62>
- Benedictow, A., Dapi, B., Eggen, F. W., Gjefsen, H. M., Kjelsrud, A., Måøy, J., Tofteng, M. & Svarstad, E. (2021). *Evaluering av ordningen med allmenngjøring av tariffavtaler*. Samfunnsøkonomisk analyse. Rapport 13 – 2021.
- Cedefop. (2022). Self-employment. <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/skills-intelligence/self-employment?year=2022&country=EU#1>
- Dølvik, J. E., Fløtten, T., Hippe, J. M. & Jordfald, B. (2014). *Den nordiske modellen mot 2030. Et nytt kapittel?* Fafo-report 2014:46.
- Dølvik, J. E. (2013). *Grunnpilarene i de nordiske modellene. Tilbakeblikk på arbeidslivs- og velferdsregimenes utvikling*. NorMod-rapport 1. Fafo-rapport 2012:13.
- Endringslov til arbeidsmiljøloven mv. (2023). *Lov om endringer i arbeidsmiljøloven mv. (arbeidstakerbegrepet og arbeidsgiveransvar i konsern)* (LOV-2023-03-17-3). Lovdata. <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2023-03-17-3>
- European Commission. (2023) *Proposal for a Council Recommendation on strengthening social dialogue in the European Union*. 2023/0012(NLE). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023DC0038>
- Fløtten, T. & Jordfald, B. (2019). *Den norske modellen – en supermodell?* LO Stat, Fafo og Spekter.

- Fulton, L. (2018). *Trade unions protecting self-employed workers*. ETUC. Brussels.
- Gallie, D. (2011). *Production Regimes, Employee Job Control and Skill Development*. Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies.
- Gallie, D. (2009). Institutional regimes and employee influence at work: a European comparison. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2009, 1-15.
- Heery, E., Conley, H., Delbridge, R., & Stewart, P. (2004). Beyond the enterprise: trade union representation of freelancers in the UK. *Human Resource Management Journal*, 14(2), 20-35.
- Hotvedt, M. J. (2020). Kollektive forhandlinger for oppdragstakere? *Arbeidsrett*, 17(1), 1-44.
- Hotvedt, M. J. (2019). *Key concepts and changing labour relations in Norway*. Part 1. Country report. Nordic future of work project 2017-202: Working paper 8, Pillar VI. Oslo: Fafo.
- Ingelsrud, M. H., Hansen, P. B., & Underthun, A. (2020). *Konsekvenser av atypiske tilknytningsformer for arbeidsforhold og partssamarbeid*. AFI-rapport 2020:08.
- Jesnes, K. & Nergaard, K. (2021). *Kunst og kultur – organisasjoner i endring?* Fafo-rapport 2019:22.
- Kjellberg, A. (2022). *The Nordic Model of Industrial Relations*. Department of Sociology, Lund University. Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports 2022:2.
- Kunstnernetverket. (n.d.). *Kunstnernetverket*. <https://www.kunstnernetverket.no/hjem>
- Larsen, T. P. & Ilsøe, A. (2021). *Non-standard work in the Nordics. Troubled waters under the still surface*. TemaNord 2021:503.
- LO. (n.d. a). Hvem vi er. <https://www.lo.no/hvem-vi-er/>
- LO. (n.d. b). Velkommen til LO Selvstendig. <https://www.lo.no/hva-vi-gjor-lo-selvstendig/>
- Løken, E., Stokke, T. A. & Nergaard, K. (2013). *Labour Relations in Norway*. Fafo-report 2013:09.
- Mailand, M. (2022). *Corporatism in Denmark and Norway – yet another century of Scandinavian corporatism?* Contribution to special issue on the Nordic countries

- of WSI Mitteilungen – Monatszeitschrift des Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Instituts in der Hans-Böckler-Stiftung, 1/2009.
- Nergaard, K. & Ødegård, A. M. (2024). *Organisasjonsgrad blant innvandrere 2021*. Fafo-notat 2024:02.
- Nergaard, K., Alsos, K. & Flatland, T. (2022). *Lokale lønnsforhandlinger i industrien. En kartlegging innen Industriooverenskomstens område*. Fafo-rapport 2022:26.
- Nergaard, K. (2020). *Organisasjonsgrader, tariffavtaledekning og arbeidskonflikter 2018/2019*. Fafo-notat 2020:12.
- Norwegian Competition Authority. (2022, 19 October). Selvstendig næringsdrivende uten ansatte kan nå forhandle kollektivt. <https://konkurransetilsynet.no/selvstendig-naeringsdrivende-uten-ansatte-kan-na-forhandle-kollektivt/>
- NOU 2021: 2. (2021). *Kompetanse, aktivitet og inntektssikring – Tiltak for økt sysselsetting*. Arbeids- og inkluderingsdepartementet.
- NTO. (n.d.). Scenekortet. <https://nto.no/nettverk-og-kompetanse/scenekortet/scenekortet>
- OCED. (2020). *The future of work. Expert Meeting on Collective Bargaining for Own-Account Workers*. Summary Report.
- SKUDA. (n.d.). Om oss. <https://skuda.no/om-alliansen>
- Statistics Norway. (2024, 26 February). *Labour force survey*. <https://www.ssb.no/en/arbeid-og-lonn/sysselsetting/statistikk/arbeidskraftundersokelsen>
- Steen, J. R. (2018). Organisering i servicesektoren. *En analyse av forbundenes innsats for å bedre rekrutteringen*. Fafo-rapport 2018:24.

Johanne Stenseth Huseby, MSc | jsh@fafo.no

is a researcher at The Fafo Institute for Labour and Social Research, Borggata 2B, 0650 Oslo, Norway. Her research areas include forms of employment, labour migration and unionisation.

Diskuse

Reforma zdanění přidané hodnoty

Jaroslav Vostatek

Abstrakt

Autor se nejdříve zabývá historií a současností daně z přidané hodnoty, následně navrhuje její zrušení a nastiňuje řadu souvisejících reforem. Podle autora má zdanění přidané hodnoty řadu nedostatků, které spolu s vysokými daňovými úniky omezují především potřebný rozvoj nejen sociálního zabezpečení. Reforma „první generace“ daně z přidané hodnoty v EU by nebyla jednoduchá, největší překážkou je lobbying. Optimální variantou reformy je nahrazení této daně zdaněním mezd a široce pojatým zdaněním příjmů korporací a OSVČ; obojí lze přitom dle autora sloučit se stávajícím zdaněním příjmů fyzických a právnických osob, včetně příspěvků zaměstnavatele na sociální zabezpečení. Zároveň by se měly i v Česku bezodkladně vybírat náhradní daně ve finančním sektoru.

Klíčová slova:

daň z přidané hodnoty; daň z obratu; daň z maloobchodního prodeje; základ daně; příspěvky na sociální zabezpečení; daňová reforma; daňová mezera; kolotočový podvod; rovná daň

Abstract

The author first addresses the history and present of value added tax before proposing its abolition, and outlines a number of related reforms. According to the author, value added taxation has many shortcomings which, together with high tax evasion rates, limit the essential development of, inter alia, Czech social security. The reform of the “first generation” value-added tax in the EU will not be easy; the most significant obstacle concerns lobbying. The optimal option for this reform is to replace this tax with

a wage tax and broadly conceived corporate and self-employed income taxation (business tax); according to the author, both can be merged with the current taxation of personal and corporate incomes, including employer social security contributions. Supplementary taxes should be collected without delay from the Czech financial sector.

Keywords:

value-added tax; turnover tax; retail sales tax; tax base; social security contributions; tax reform; tax gap; carousel fraud; flat tax

Úvod

Předchůdcem daně z přidané hodnoty byla daň z obratu zaváděná po první světové válce. Jediným důvodem pro její „dočasnou“ existenci byla poválečná nouze. V Německu sem přiřazují i kolkovné (Stempelsteuer) se sazbou 0,1 % z dodávek zboží zavedené již v roce 1916, na které navázal zákon o dani z obratu zboží a služeb v srpnu 1918 a daňový zákoník v roce 1919, s počáteční sazbou 0,5 %, zvýšenou na 1,5 % v roce 1920 a 2 % v roce 1932 (Kube, 2022). V Československu byla zavedena „provizorní“ daň z obratu zákonem od roku 1924; zákon měl pozbyt platnosti 31. 12. 1926. Slabiny všeobecné daně z obratu byly zřejmé: *„S hlediska únosnosti osobní i věcné neobstojí obratová daň před kritikou a nemůže míti místa v normální soustavě daňové. Jest zjevem mimořádné nouze veřejných financí, zvláště v době poválečné. Její finanční výhodou je ohromná výnosnost, protože celý výnos národní práce jí probíhá a zčásti vícekrát, takže i při malém procentu zdanění jest její výnos veliký. S výší daně rostou arci všechny její vady a zvláště též tendence defraudační“* (Engliš, 1929). Doslova stejné hodnocení publikoval tentýž autor i po druhé světové válce; připojil pouze, že obratová daň „je arci nezbytnou v kooperativní výrobě (Rusko)“ (Engliš, 1946). Daň z obratu hrála podstatnou roli v komunistickém cenovém systému: byla rozdílem mezi „plánovitými“ maloobchodními a velkoobchodními cenami (plus maloobchodní rozpětí). Tehdejší „nauka“ vysvětlovala, že daň z obratu není daní, ale odvodem čistého důchodu vytvořeného v socialistické ekonomice do státního rozpočtu. Až komické přitom bylo, že tato daň byla nezřídka záporná.

Československá daň z obratu od roku 1924 měla 2 sazby. Základní sazba činila 2 % z ceny. U dodávek zemědělských výrobků (kromě olejnatých plodin, semen, chmele a ovoce cizího původu, dále u dodávek mlýnských a pekařských výrobků, jedlých rostlinných tuků, masa a masných výrobků (kromě zvěřiny a ryb) platila sazba 1 %. Přestože daň z obratu neobstojí před odbornou kritikou a nemá být součástí normální daňové soustavy, její úloha ve státních příjmech narůstala, např. v ČSR v roce 1933 činila již 25 % řádných státních příjmů. Zákon o dani z obratu č. 31/1946 stanovil základní sazbu 3 % a sníženou sazbu 1 % z ceny. Stejně sazby platily i pro vlastní spotřebu a pro dovoz (Zákony pro lidi, 2024).

Také např. v Německu pokračoval růst úlohy daně z obratu, i v návaznosti na 2. světovou válku. Od roku 1951 se základní sazba daně v západním Německu zvýšila na 4 % (BFM, 2019).

První generace daně z přidané hodnoty

Daň z přidané hodnoty (DPH) byla koncipována počátkem 20. století. Pro německého podnikatele Siemens byla cestou k vyřešení problémů, které vznikly při implementaci daní z hrubého obratu a daní z prodeje. Pro Američana Adamse byla DPH lepší verzí daně z korporátních příjmů (Tax Policy Center, 2020).

V USA ve státě Michigan existovala v letech 1953–1967 Business Activities Tax (BAT) podobná DPH příjmového typu. Byla nahrazena daní z korporátních příjmů, pak probíhaly další „experimenty“ podobné BAT, od roku 2012 tam mají korporátní daň běžného typu.

K první realizaci typické DPH došlo ve Francii v roce 1954 (průmysl, velkoobchod), v roce 1968 došlo k rozšíření na maloobchod a k výpočtu daně srážkou z prodejní ceny (20 %). Francii následovali: Pobřeží slonoviny (1960), Senegal (1961), Brazílie, Dánsko (1967), NSR (1968), Nizozemí, Švédsko (1969) atd. V roce 1967 vydalo Evropské hospodářské společenství pro svých 6 členských zemí direktivu zavést DPH místo daně z obratu nejpozději od roku 1970. V roce 1993 došlo k vytvoření vnitřního trhu EU s tím, že do konce roku 1996 měl být vytvořen odpovídající definitivní systém DPH, s využitím zásady země určení. V tomto systému má export nulovou sazbu DPH, import je zdaněn.

Tabulka 1: Ceny při různých typech 10% prodejní daně (v závorce jsou zaplacené daně)

Production stage	No tax	Retail sales tax	Credit-invoice VAT	Substraction method VAT
Farmer	\$300	\$300 (\$0)	\$330 (\$30)	\$330 (\$30)
Miller	\$700	\$700 (\$0)	\$770 (\$70– \$30)	\$770 (\$40)
Baker	\$1,000	\$1,000 (\$100)	\$1,100 (\$100–\$70)	\$1,100 (\$30)
Total tax	\$0	\$100	\$100	\$100

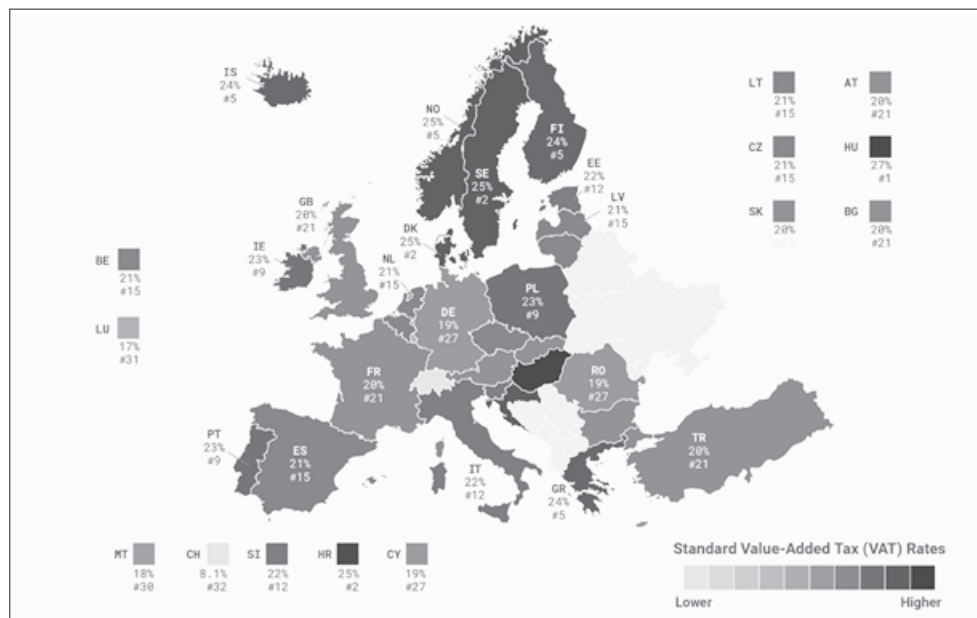
Zdroj: Toder a Rosenberg (2010))

V konstrukci DPH se v EU uplatňuje „nepřímá rozdílová metoda“ (credit invoice method): daň je pojímána jako nepřímá daň ze zboží a služeb; podnik zatíží své prodeje DPH a odvod DPH do státního rozpočtu sníží o DPH zaplacené v ceně nakupovaného zboží a služeb. Striktně vzato tak nejde o daň z přidané hodnoty, ale o daň z obrátu s odpočtem téže daně na vstupu. Naproti tomu důsledně pojatá DPH („příjmového typu“) zdaňuje dvě složky přidané hodnoty (náklady práce + zisk bez odpočtu úroků); tato konstrukce je označována jako přímá rozdílová metoda (subtraction method). Tabulka 1 srovnává tyto dvě metody výpočtu DPH s americkou daní z prodeje v maloobchodě (retail sales tax) a se systémem bez daně z obrátu. V praxi se přímá rozdílová metoda donedávna používala v Japonsku; od 1. 10. 2023 tam však přešli na systém podobný DPH v EU. Modelově vzato je výsledné daňové zatížení všech těchto 3 typů daně stejné.

Typickým rysem první generace DPH, aplikované v EU, je různost sazeb této daně, viz obrázek 1. Průměrná základní sazba DPH v EU je 21,6 %, o více než 6 procentních bodů více než je minimální základní sazba požadovaná regulací EU. Mezi pěti evropskými zeměmi OECD, které nejsou součástí Evropské unie, jen Švýcarsko vybírá základní sazbu DPH pod minimem EU se sazbou 8,1 %. Pro srovnání: v USA v roce 2023 činila souhrnná kombinovaná výše sazeb státních a místních daní z prodeje 6,6 %.

Vcelku vzato jsou spotřební daně ekonomicky efektivní cestou zvyšování daňových příjmů. V zájmu minimalizace ekonomických distorzí je ideálem jedna sazba,

Obrázek 1: Základní sazby daně z přidané hodnoty v zemích EU a OECD v Evropě (2024)

Zdroj: Mengden (2024)

kteřá se vybírá z celé konečné spotřeby, s pokud možno co nejméně výjimkami. Země EU ovšem využívají snížené sazby a vyjímají z DPH některé zboží a služby (Mengden, 2024).

Jedním z hlavních důvodů uváděných politiky pro snížené sazby DPH a výjimky ze zdanění je podpora rovnosti: nízkopříjmové domácnosti mají tendenci vynakládat větší díl svých příjmů na zboží a služby, jako jsou potraviny a veřejnou dopravu. Další uváděné důvody zahrnují podporu spotřeby produktů společného zájmu (např. knihy), místních služeb (např. turistika) a korekci externalit (např. čistá energie). Nicméně praxe ukazuje, že snížené sazby a vyloučení z DPH nejsou nutně efektivní při dosahování těchto politických cílů a mohou být dokonce v některých případech regresivní. Takové snížené sazby a vyloučení mohou vést k vyšším nákladům na správu a compliance a mohou vytvářet ekonomické distorze. Nedávná studie ukazuje, že odbourání snížených sazeb DPH v zemích EU by umožnilo snížit základní sazby pod

15 %. Pokud jde o podporu rovnosti, OECD místo toho doporučuje opatření, která přímo zvýší reálné příjmy chudších domácností. Česko letos sjednotilo své snížené sazby ve výši 10 a 15 % do jedné snížené sazby ve výši 12 % (Mengden, 2024).

Společný evropský systém DPH byl dohodnut před dokončením vnitřního trhu v roce 1992 jako kompromis, který umožnil odstranit vnitřní hranice. Přechodný systém DPH byl zřízen do doby, než bude vytvořen definitivní systém založený na místě určení. Odchýlil se od základního principu mezinárodního zdanění, že nepřímé daně ze spotřeby jsou vybírány v zemi, ve které jsou zboží a služby spotřebovávány. Podle přechodného režimu se přeshraniční dodání zboží skládá ze dvou částí: dodání zboží v členském státě odeslání, které je osvobozeno od DPH, a pořízení zboží podléhajícího DPH v členském státě určení. Plnění osvobozené od DPH přerušuje řetězec dílčích plateb. Dodavatel i pořizovatel zboží by měli o transakci informovat daňové orgány svého členského státu, ale to se neděje ve všech případech (Remeur, 2019). Nulová sazba vyváženého zboží vystavuje systém DPH značným rizikům podvodů a úniků, kterých využívají „kolotočové podvody“ i všednější úniky. Reforma zacházení s DPH v rámci obchodu uvnitř EU, v jehož rámci by se zboží vyváželo s DPH, by snížila zranitelnost systému DPH vůči podvodům a únikům v souvislosti s mezinárodními transakcemi (Mirrlees a kol., 2010).

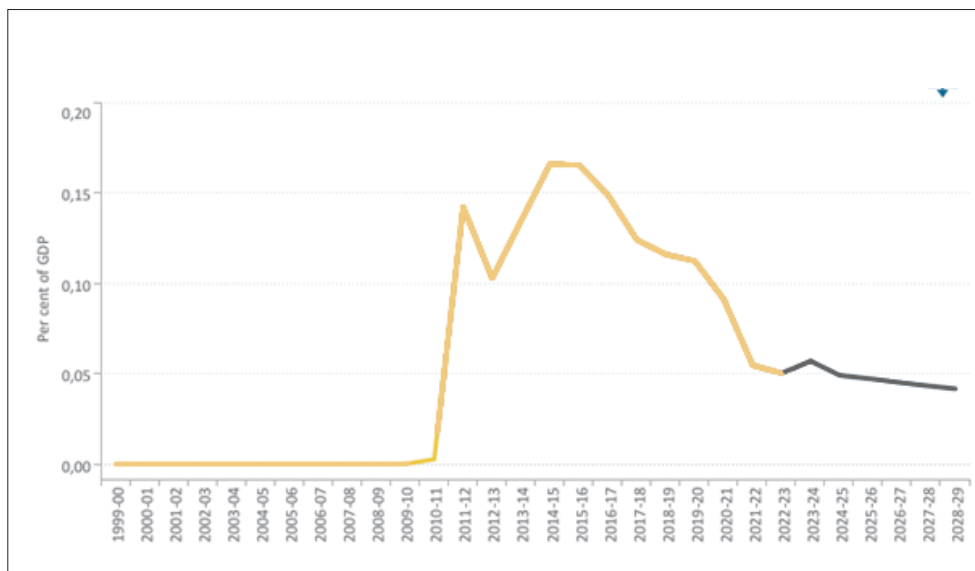
Britská vládní Mirrleesova daňová komise dospěla u DPH k těmto zásadním doporučením: Odstranit téměř všechny současné nulové a snížené sazby a tam, kde je to možné, osvobození od DPH. Zavést komplexní balíček, který by v průměru kompenzoval méně majetné osoby a zároveň zachoval pracovní pobídky. Zachovat místo určení jako základ pro DPH a zároveň ukončit nulovou sazbu při vývozu. Zavést daň ekvivalentní DPH z finančních služeb (Mirrlees a kol., 2011).

Bankovní daň ve Velké Británii byla zavedena v roce 2011. Jedná se o roční poplatek za určité bilanční závazky a vlastní kapitál bank a stavebních spořitelien, jako jsou nesplacené úvěry nebo dlužné platby úroků. Všechny banky a stavební spořitelny jsou povinny platit poplatek, přičemž některé globální skupiny jsou také poplatníky, pokud vlastní dceřiné společnosti nebo pobočky se sídlem v Británii. Existují dvě hlavní sazby – jedna pro krátkodobé zpoplatněné závazky se splatností jeden rok nebo méně, druhá pro dlouhodobé zpoplatněné závazky a akciový kapitál.

Postupné snižování sazeb bankovní daně od roku 2018 bylo oznámeno v roce 2015, spolu se zavedením 8% přírážky k dani z příjmu právnických osob pro banky. Od roku 2021 je krátkodobá sazba 0,10 % a dlouhodobá sazba 0,05 %. Kromě toho se od ledna 2021 změnil záběr bankovní daně tak, že globální banky se sídlem v Británii již nemají zdaněny své globální akcie a závazky (OBR, 2024); viz obrázek 2.

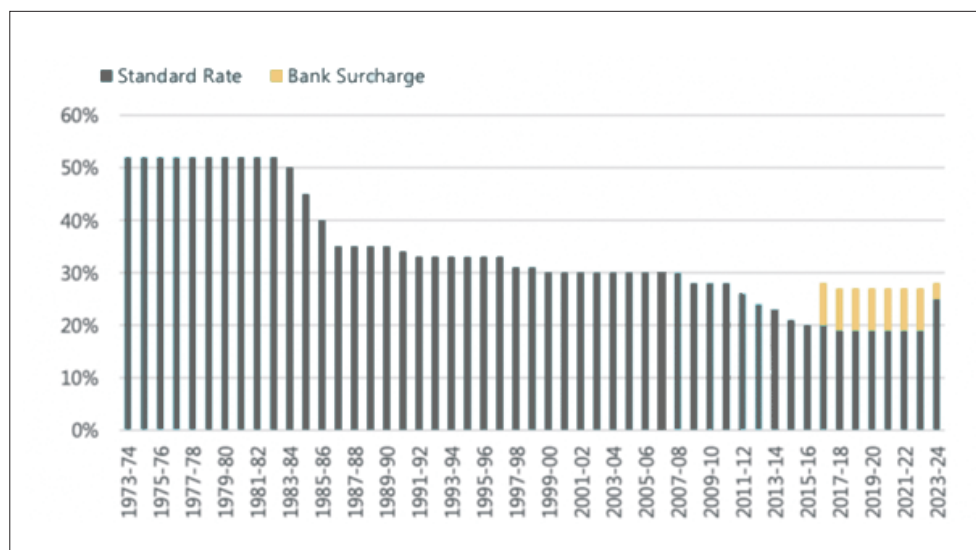
Od 1. dubna 2023 byla sazba bankovní přírážky snížena z 8 na 3 %, aby se zmírnil dopad zvýšení hlavní sazby daně z příjmu právnických osob v Británii z 19 na 25 % pro banky, čímž se zajistí, že sektor zůstane mezinárodně konkurenceschopný (KPMG, 2022). Obrázek 3 představuje historii britských sazeb daně z příjmu právnických osob. Na obrázku 4 jsou znázorněny i další veřejné příjmy z bankovního sektoru: největším z nich je příjmový blok PAYE (pay as you earn, jednotné inkasní místo), který obsahuje především zdanění mezd a příspěvky na národní pojištění (placené pracovníky). V Německu banky platí 15% sazbu daně z příjmu

Obrázek 2: Bankovní daň ve Velké Británii: výnosy v % HDP: skutečnost a prognóza (v % ročně, fiskální roky)

Zdroj: OBR (2024)

Obrázek 3: Sazby daně z příjmů korporací ve Velké Británii pro banky (základní sazba a bankovní přírážka)

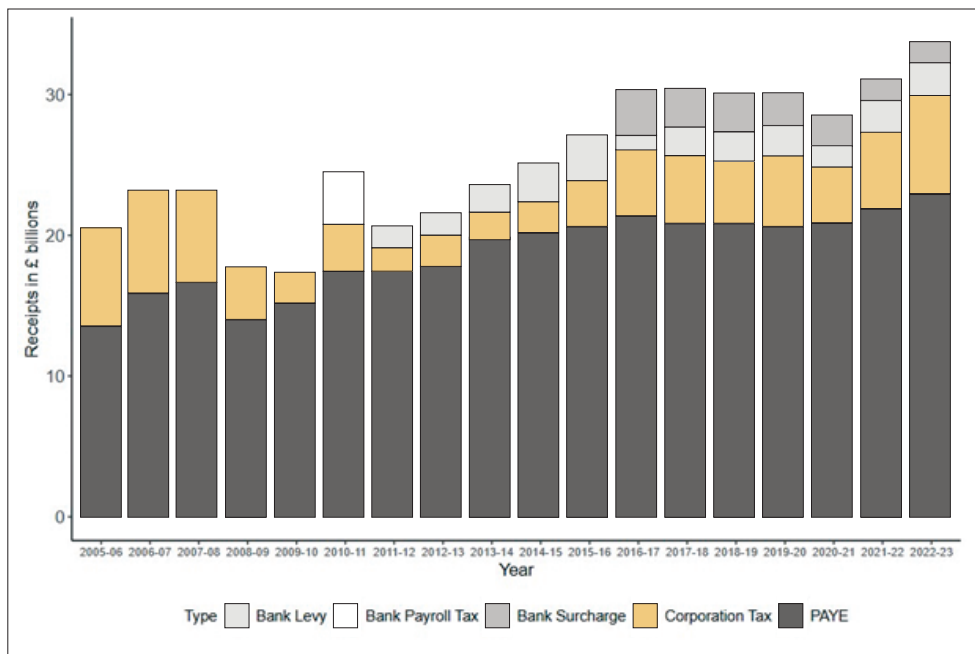

Zdroj: Rahman (2023)

právnických osob plus přírážku 5,5 % a živnostenskou daň se sazbou 16,1 % (ve Frankfurtu). V Dánsku mohou být společnosti, které poskytují služby osvobozené od DPH, povinny platit zvláštní daň z mezd ("lønsafgift"), která se vypočítává z celkových mezd, které zaměstnanec obdržel. V případě, že finanční příjmy osvobozené od DPH činí více než 50 % celkových příjmů, bude společnost považována za poskytovatele finančních služeb a zvláštní daň z mezd pak činí 15,3 % z mezd použitých na činnosti osvobozené od DPH. Tato daň je odečitatelná pro účely daně z příjmu (Naess-Schmidt a kol., 2021). Ve většině evropských zemí existuje daň z pojistného, která bývá považována za náhradu DPH v odvětví pojišťovnictví. Existuje zde poměrně velká diferenciace sazeb, většinou se toto zdanění netýká životního pojištění. Obrázek 5 ukazuje základní diferenciaci sazeb v Evropě. V některých případech dosahuje sazba daně z pojistného výše základní sazby DPH v dané zemi.

Ideální systém DPH má široký základ zahrnující veškerou konečnou spotřebu a jednotnou sazbu daně, obvykle mezi 15 a 20 %. Spotřebitelé tak nejsou motivováni

Obrázek 4: Příjmy z bankovního sektoru od roku 2005/2006 do roku 2022/2023, v rozdělení na PAYE, korporátní daň, bankovní daň, bankovní přírážku a bankovní daň z mezd

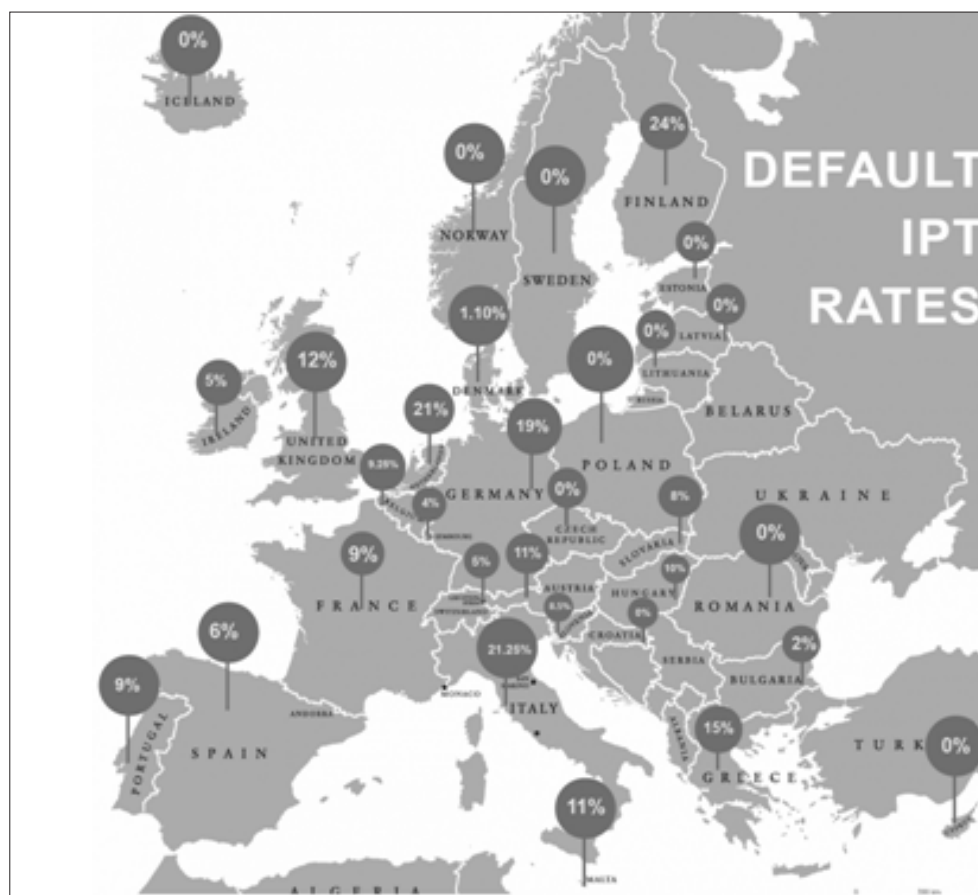
Zdroj: HMRS (2023)

k tomu, aby přesouvali spotřebu na zboží a služby s nižším zdaněním. Jediná distorze je mezi zbožím a službami zakoupenými na formálním trhu a neformálním zbožím a službami domácí výroby (Mooij, Swistak, 2022). Úprava DPH však může tento problém jen málo zmírnit. Většina DPH má daleko k učebnicovému designu. Země často využívají různé snížené sazby, výjimky a speciální programy. Některé mají zjednodušit správu daně. Mnoho zemí například používá minimální prahovou hodnotu pro registraci založenou na obratu, aby osvobodila malé podniky od DPH a souvisejících nákladů na dodržování předpisů a administrativu. Většina osvobození od daně a snížených sazeb je zaváděna s cílem zlepšit distribuční dopad DPH, ale podkopávají hlavní cíl, kterým je přímé i nepřímé zvyšování příjmů, a to zvýšením nákladů na výběr a často usnadněním podvodů. Reformy směřující k odstranění těchto úlev

v oblasti DPH se často setkávají se zuřivým odporem mocných lobbistických skupin s partikulárními zájmy (Mooij, Swistak, 2022).

OECD měří efektivitu DPH pomocí poměrového ukazatele příjmů z DPH (VAT Revenue Ratio, VRR). VRR odhaduje ztrátu příjmů z DPH v důsledku osvobození od daně a snížených sazeb, podvodů, úniků a daňového plánování: měří rozdíl mezi skutečně vybranými příjmy z DPH a tím, co by se získalo, pokud by se základní sazba DPH uplatnila na celý základ daně. VRR je tedy poměr skutečných daňových příjmů

Obrázek 5: Zdanění pojistného v Evropě (2018)

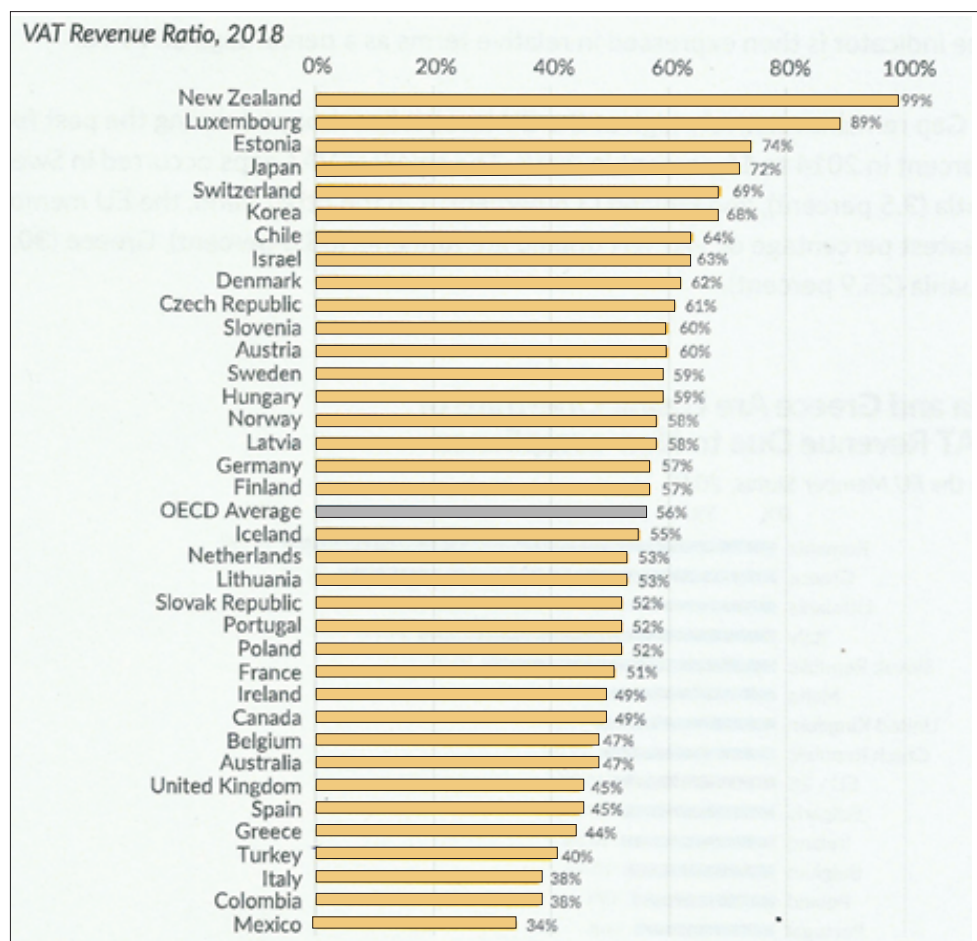
Zdroj: Bourdair (2018)

k maximálnímu možnému daňovému příjmu. Od roku 2010 zůstává průměrná hodnota VRR relativně stabilní a pohybuje se kolem 0,55. V roce 2018 činila průměrná VRR v OECD 0,56; v průměru 44 % maximálního potenciálního příjmu z DPH tedy není vybráno. VRR se v jednotlivých zemích značně liší. Nejnižší úroveň VRR byla v Mexiku (0,34) a v Kolumbii a Itálii (obě země 0,38). Nejvyšší úroveň VRR a nejúčinnější byla DPH v Lucembursku (0,89) a na Novém Zélandu (0,99). Rozdíly v úrovních VRR odrážejí rozdíly v uplatňování snížených sazeb a výjimek mezi zeměmi OECD. Úrovně VRR jsou rovněž ovlivněny daňovými úniky a vyhýbáním se daňovým povinnostem. Úroveň VRR závisí na několika faktorech, které lze rozdělit do dvou hlavních kategorií. První zahrnuje faktory související s koncepcí politiky DPH, jako je základ daně a pokrytí základní sazbou, sníženou sazbou a osvobozeními od daně. Říká se tomu také "politiková mezera" (policy gap), protože je přímo ovlivněna politickými rozhodnutími. Druhá kategorie zahrnuje faktory ovlivněné úrovní dodržování předpisů a efektivitou výběru daní. Tomu se říká "mezera v souladu" (compliance gap), nebo "mezera DPH" (VAT gap). (Bunn a kol., 2021). Obrázek 6 signalizuje vyšší efektivnost DPH v předních zemích mimo EU: v první řadě na Novém Zélandu (2. generace DPH!), jakož i v Japonsku, Švýcarsku a Koreji.

„Politiková mezera“ (policy gap) je ukazatelem dodatečných příjmů z DPH, které by se teoreticky mohly vybrat, pokud by se na konečnou domácí spotřebu veškerého zboží a služeb uplatňovala jednotná sazba DPH. Policy gap má dvě složky: sazbovou a výjimkovou. Sazbová mezera představuje ztrátu příjmů z DPH v důsledku snížených sazeb DPH a výjimková mezera je spojena s uplatňováním výjimek/vynětí ze zdanění (Bunn a kol., 2021). Obrázek 7 uvádí mezeru DPH v zemích EU v roce 2020; v Česku tato mezera činí (okrouhle) 12 % a dělí se na dvě zhruba stejné složky: na sazbovou mezeru a na výjimkovou mezeru. Odečtením této mezery od české základní sazby DPH (21 %) dostaneme sazbu 9 %, což znamená, že dnešní českou DPH bychom mohli transformovat na přímé zdanění přidané hodnoty (mezd a zisku) se sazbou 9 %.

Přechod od daně z obrátu k dani z přidané hodnoty odstranil základní konstrukční závadu daně z obrátu: její kaskádovitost. Nicméně první generace daně z přidané hodnoty fungující v EU má velmi daleko k univerzální rovné spotřební dani.

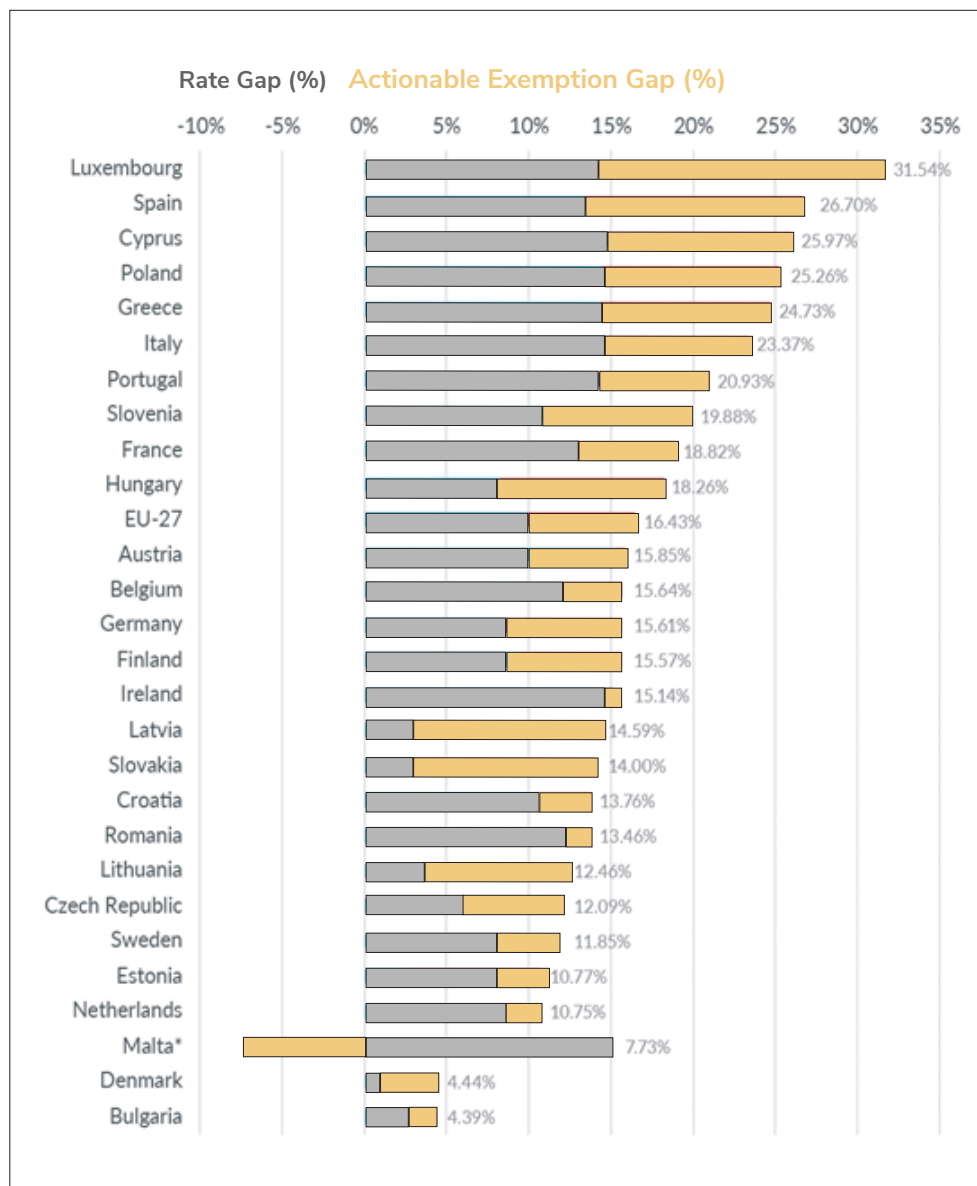
Obrázek 6: Poměrový ukazatel příjmů z DPH (2018)

Zdroj: Bunn a kol. (2021)

Vzniká tak otázka, zda ji lze podstatně zdokonalit. „*Daně z přidané hodnoty [...] jsou zralé pro reformu, aby se zabránilo narušování spotřebních vzorců a stabilně se zvýšily příjmy*“ (Bunn a kol., 2021). EU se v tomto ohledu v zásadě omezuje pouze na „definitivní daňový režim“ při obchodních transakcích v rámci EU. „*Druhým klíčovým strukturálním problémem je DPH při obchodování mezi členskými státy EU [...] i když*

Obrázek 7: Sazbová a výjimková mezera DPH v zemích EU (2020)

Zdroj: Bunn a kol. (2021)

je i nadále žádoucím cílem systematická aplikace zásady místa určení v mezinárodním obchodě, je třeba přehodnotit současné mechanismy, kterými se to dosahuje. Zejména nulová sazba vyvážení zboží vystavuje systém DPH značným rizikům podvodů a úniků, která jsou zneužívána nedávnými ostře sledovanými případy „kolotočových podvodů“ i všednějšími úniky. Tvrdíme, že i když by rozsah těchto problémů neměl být přeceňován, reforma zacházení s DPH v rámci obchodu uvnitř EU, v jehož rámci by se zboží vyváželo s DPH, by snížila zranitelnost systému DPH podvody a úniky v souvislosti s mezinárodními transakcemi“ (Mirrlees a kol., 2010).

Od roku 1993, kdy přechodný systém vstoupil v platnost, bylo učiněno několik pokusů o vytvoření definitivního systému pro přeshraniční transakce. Původně bylo cílem zavést definitivní systém založený na principu zdanění v zemi původu. V roce 2011 se však dospělo k závěru, že je to politicky nedosažitelné, a od zásady původu bylo upuštěno ve prospěch zásady zdanění v zemi určení. Nedávná studie, kterou pro Evropskou komisi provedla společnost Ernst & Young, dospěla k závěru, že náklady spojené s plněním přeshraničních povinností v oblasti DPH jsou o 11 % vyšší než náklady na dodržování předpisů v oblasti DPH spojené s domácím obchodem (Merkx a kol., 2019).

Podle navrhovaného definitivního systému DPH bude s přeshraničními dodávkami zboží B2B v rámci EU zacházeno stejně jako s domácími dodáními zboží. Zatímco ve stávajícím systému jsou přeshraniční dodání zboží B2B rozdělena na dvě zdanitelná plnění, v definitivním systému bude existovat pouze jedno zdanitelné plnění, a to dodání zboží uvnitř Unie uskutečněné dodavatelem. Toto dodání uvnitř Unie podléhá DPH v členském státě, v němž bude zboží přijato. *„Navrhovaná pravidla mají své vlastní problémy. Podle nich je DPH splatná v členském státě dodání zboží, kde ji musí zaplatit dodavatel. To znamená, že dodavatelé musí znát platné sazby, výjimky atd. v členských státech, kde mají zákazníky. Vzhledem k návrhu Evropské komise poskytnout členským státům větší volnost při určování, na které zboží a služby se snížená sazba vztahuje, bude to pro podniky v navrhovaném systému obtížný úkol. Podle Evropské komise navrhovaný systém sníží zátěž spojenou s dodržováním předpisů o jeden bilion eur. Máme však pochybnosti. Tento systém se nám zdá poněkud komplikovaný a komplikovanější než současný systém, který mají*

podniky uplatňovat, protože musí uplatňovat pravidla EU týkající se DPH možná dvaceti osmi členských států. To bude do určité míry zmírněno, protože zákazníci mohou mít status poskytovatele konsolidovaných obchodních informací a budou vykazovat splatnou DPH. To je však prezentováno jako dočasné řešení a vyžaduje, aby osoby povinné k dani uplatňovaly dva různé soubory pravidel v závislosti na statusu jejich odběratele [...] Srovnání zejména vykresluje obecný obraz toho, že aby byl systém odolnější proti podvodům, zvýší se zátěž spojená s dodržováním předpisů a náklady na audit. To podle autorů zdůrazňuje dilema, kterému čelíme, když se rozhodujeme pro implementaci nového systému. Autoři proto docházejí k závěru, že zachování současného systému a zároveň řešení podvodů v oblasti DPH v rámci obchodu EU s rozvojem technologických řešení může být cestou vpřed, a to nikoli napravo nebo nalevo na křižovatce DPH, ale rovně!" (Merks a kol., 2019).

Druhá generace daně z přidané hodnoty

Novozélandská daň ze zboží a služeb (GST) je upravenou verzí evropské DPH. I když používá stejnou nepřímou rozdílovou metodu jako evropská DPH, měla v polovině 80. let 20. století dvě klíčové inovace: měla jednotnou sazbu daně a její základ daně byl komplexní, bez jiných výjimek než těch, které jsou nezbytné pro stanovení základu daně. „Na Novém Zélandu byl daňový nástroj GST navržen tak, aby byl v praxi účinný a vybíral příjmy s co nejmenšími náklady, přičemž distribučních a jiných sociálních a ekonomických cílů bylo dosaženo jinými nástroji: daní z příjmu, systémem sociálního zabezpečení (zejména pro pracující rodiny a děti), vládními výdaji a regulací. Již 35 let se tyto dva a další inovativní prvky novozélandské GST těší příznivým komentářům od mezinárodních komentátorů, přičemž někteří ji charakterizují jako DPH druhé generace“ (White, 2020).

Výzkum ukazuje, že jednotná sazba DPH se širokou základnou, jako je novozélandská GST, může vyvolat malý stupeň regresivity. „Výzkum dochází k závěru, že konkrétně současný novozélandský daňový odpočet pro rodiny, testovaný na příjem, poskytuje chudším domácnostem „mnohem lepší“ podporu než snížení sazeb GST [...] I když novozélandská GST nebyla nikdy dokonalá a pravidelně vyžaduje

údržbu, zdá se jasné, že novozélandský širokoúhlý design jednotné sazby je 'ctností', která by měla být zachována" (White, 2020).

Novozélandská GST byla uzákoněna v roce 1986; její sazba byla zpočátku 10 %, v roce 1989 se zvýšila na 12,5 % a poté znovu na 15 % v roce 2010. Snížená sazba GST ve výši 9 % se vztahuje na dlouhodobé hotelové ubytování (déle než 4 týdny). Nulová sazba GST se vztahuje na vývoz a související služby, finanční služby, transakce s pozemky a mezinárodní přepravu. Závislost Nového Zélandu na příjmech z GST je nyní nejvyšší nebo druhá nejvyšší v OECD. (White, 2020).

Novozélandská GST se stala mezinárodním kritériem pro návrhy na nepřímé daně; britský Institute of Fiscal Studies považoval novozélandský model GST za měřítko pro hodnocení evropských směrnic o DPH. V dalších mimoevropských zemích byl novozélandský model GST pečlivě dodržován (široká základna, velmi málo výjimek) pouze v omezeném počtu zemí (například v Singapuru a na Fidži). *„Zbývající země se v různé míře řídily novozélandským modelem, ale také se rozhodly zahrnout více výjimek, obvykle pro 'nezbytné věci'. To může být způsobeno politickým tlakem ohledně regresivního dopadu GST na rodiny a jednotlivce s nízkými příjmy. V těchto situacích tyto země upřednostnily přístup, který je pravděpodobně ovlivněn tradičním modelem DPH, místo aby tyto problémy řešily částečně prostřednictvím cílenějších podpůrných opatření (např. sociálního systému) – což je přístup přijatý na Novém Zélandu a v Singapuru. Zavádění GST má také regionální rozměr. Země v Tichomoří mají úzké vazby na Nový Zéland (a Austrálii). To se vztahuje i na Nový Zéland, který poskytuje politické a technické poradenství daňovým orgánům těchto zemí. Není proto překvapivé, že podobný přístup ke zdanění spotřeby je přijímán i v tichomořském regionu. Zajímavé je také poznamenat, že mimo tichomořský region řada jurisdikcí Commonwealthu vyvinula své GST/DPH modelované v různé míře podle novozélandské GST. Patří sem Austrálie, Kanada, Malajsie, Singapur a Jihoafrická republika. S výjimkou Singapuru tyto země vyvinuly svou daň GST/DPH s prvky, které se více podobají první generaci DPH. Jedním ze způsobů, jak toto srovnání znázornit, je umístit každou jurisdikci do spektra mezi novozélandskou GST a tradiční DPH. Pokoušíme se to udělat níže [obrázek 8], abychom poskytli orientační,*

spíše než přesné srovnání toho, do jaké míry jiné státy přijaly novozélandský model GST“ (Maples, Sawyer, 2017).

Novozélandská GST se stala příkladem pro doporučení pro modernizaci DPH v EU rozšířením základu a použitím jednotné sazby: „*Rozšíření základu daně odstranilo distorze a složitosti spojené s nevyváženým výběrem vstupů, zkrácením vlastní nabídky, zdaněním vývozu, sporným přidělováním daně na vstupu a podlézáním s výjimkami*“ (Cnossen, 2020).

Obrázek 8: Novozélandská GST a tradiční DPH: modelové spektrum zemí

Zdroj: Maples a Sawyer (2017)

Nebýt společné směrnice EU (2006), většinu těchto reforem lze provést bez větších okolů. „Zdanění vlád, školství a zdravotnictví může být poněkud problematické, protože by znamenalo významné změny na výdajové straně rozpočtu. Větší neutrality, které by bylo dosaženo plným zdaněním těchto sektorů, lze dosáhnout také nulovým zdaněním subjektů zapojených do poskytování služeb v oblasti státní správy, vzdělávání a zdravotní péče. To by sice neodstranilo narušení hospodářské soutěže ve vztahu k soukromému sektoru, ale odstranilo by to narušení volby vstupů, zkreslení samozásobitelských služeb a různé administrativní komplikace. Také by to umožnilo optické snížení celkové míry zdanění. Společná směrnice o DPH je nejvýznamnější překážkou těchto reforem. Pokud však EU nemůže dosáhnout konsensu o přijetí zlepšení společné směrnice o DPH, možná by to mělo být umožněno samotným členským státem, a to po schválení Výborem EU pro DPH. Je pravděpodobné, že moderní DPH,

kteřá na rozdíl od současné DPH v EU nemá vliv na fungování jednotného trhu, nelze považovat za narušitele zásad volného obchodu a volné hospodářské soutěže, tj. za porušení Smlouvy o EU" (Cnossen, 2020).

Univerzální reverse charge

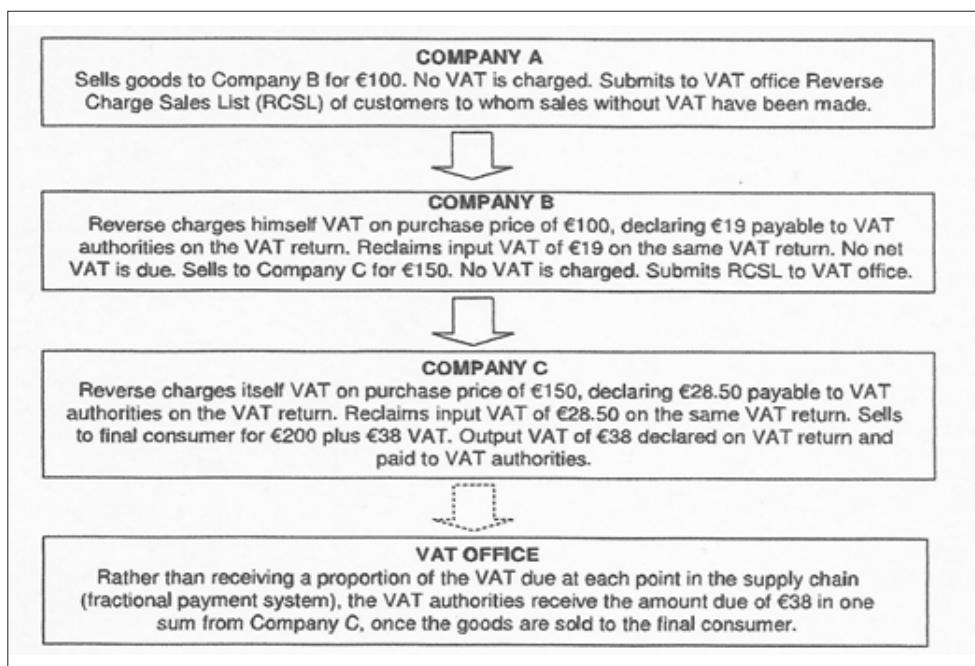
Reverse charge, resp. mechanismus přenesení daňové povinnosti, přesouvá povinnost odvést DPH z dodavatele na odběratele; „*má tyto efekty:*

- *Dodavatel na faktuře neúčtuje DPH, ale uvádí, že se uplatňuje přenesení daňové povinnosti.*
- *Odběratel vykáže splatnou DPH ve svém přiznání k DPH jako daň na výstupu a může ji také odečíst jako daň na vstupu, pokud má plný nárok na odpočet.*
- *Čistý výsledek je pro zákazníka nulový, pokud nemá částečný nebo žádný nárok na odpočet.*
- *Mechanismus přenesení daňové povinnosti snižuje riziko podvodů zmizením obchodníka a zjednodušuje přeshraniční transakce" (Ickowicz, 2022).*

Obrázek 9 znázorňuje systém přenesení daňové povinnosti. Jedná se o aplikaci nepřímé rozdílové metody; „pouze“ daňové transfery jsou realizovány (velmi) odlišně. Systém přenesení daňové povinnosti je kombinací technického zjednodušení (méně transferů) a komplikace (více účetnictví) daně z přidané hodnoty v EU. Mechanismus přenesení daňové povinnosti je povinný v některých případech v celé EU, například při dodávce zboží uvnitř EU nebo některých služeb uvedených v příloze X Směrnice o DPH. Členské státy jej mohou za určitých podmínek a s předchozím povolením Evropské rady uplatňovat i na jiné dodávky zboží nebo služeb (Ickowicz, 2022).

Německo a Rakousko svého času argumentovaly, že příležitosti pro kolotočové podvody by byly eliminovány, pokud by se povinnost odvádět DPH přesunula z dodavatelů na odběratele zdanitelného zboží a služeb (European Commission, 2008). Přenesení daňové povinnosti, pokud by bylo uplatňováno v plném rozsahu, by pozastavilo povinnost k DPH ve všech fázích výroby a distribuce před prodejem a v podstatě by přeměnilo DPH na RST (daň z maloobchodního prodeje). Hlavní rozdíl oproti konvenční RST by spočíval v tom, že návrh předpokládá zachování (a intenzifikaci) prvků křížové kontroly DPH (Cnossen, 2021). Evropská komise

Obrázek 9: Mechanismus reverse charge: příklad (sazba DPH: 19%)

Zdroj: Cnossen (2010)

si u společnosti PriceWaterhouseCoopers nechala vypracovat studii týkající se zavedení volitelného mechanismu přenesení daňové povinnosti; závěry jsou následující:

„Dopad na správní náklady:

- Zavedení mechanismu přenesení daňové povinnosti vede k dodatečným jednorázovým i opakujícím se správním nákladům. Z rozhovorů vyplynulo, že povinnost vystavovat prodejní faktury, které jsou v souladu s předpisy, je zdaleka nejnákladnější informační povinností. Podle dotazovaných podniků je to způsobeno zejména požadavkem uplatňovat přenesení daňové povinnosti pouze na transakce překračující stanovenou minimální hodnotu. Použití takové minimální hodnoty je nákladné na automatizaci a vede k ručnímu zpracování výjimek. To platí zejména pro limity pro povinnou registraci, která je definována jako součást druhého scénáře.

- Nejvyšší opakující se náklady jsou způsobeny povinností dokumentovat nákupy a prodeje elektronicky, povinností vystavovat odpovídající prodejní faktury v souladu s předpisy a povinností správně evidovat nákupní faktury. Náklady jsou způsobeny dodatečným úsilím spojeným s registrací, přípravou a ověřováním denních seznamů a dalšími kontrolami pro zajištění souladu faktur. Zejména společnosti provádějící případové studie viděly velký prostor pro chyby v denních výpisech, a to kvůli obtížím s opravou vnitrodenních uzávěrek a dalších chyb, které by se mohly objevit v průběhu podnikání, zejména pokud by měly být použity ke spárování odpovídajících transakcí s dodavateli a zákazníky.
- Opakující se zátěž se zdá být poměrně vysoká pro malé a střední společnosti, které provedly případové studie, protože tyto společnosti se stále poměrně silně spoléhají na manuální procesy, takže vidí velký prostor pro chyby, a proto potřebují buď více kontrol nebo času na opravy.

Dopad mechanismu přenesení daňové povinnosti na peněžní toky: Zjistili jsme, že dopad na peněžní toky závisí především na obchodním modelu společnosti a je ovlivněn situací společnosti v oblasti dovozu/vývozu a také dodacími lhůtami plateb dodavatelům i odběratelům. Ve vzorku společností, které jsme zkoumali, je průměrný dopad na peněžní toky u malých a středních společností v případových studiích negativní, zatímco průměrný dopad na dotazované velké společnosti v případových studiích je pozitivní [...]. Celkový dopad na náš vzorek byl však shledán pozitivním a činil v průměru 9 000 EUR na společnost v případové studii. *Dopad mechanismu přenesení daňové povinnosti na konkurenceschopnost společnosti a vnitřní trh:* Většina společností v případových studiích nevidí dopad na konkurenceschopnost svého podnikání a v závislosti na zavedení přenesení daňové povinnosti by se v konkrétních zemích nepřemístila ani si nevybrala dodavatele jinde. Menšina společností z případových studií však vyjádřila obavy z nekalé konkurence ze strany podniků, které neuplatňují právní předpisy správně [...].

Administrativní náklady předložených scénářů jsou skutečným problémem, stejně jako obavy z nedostatečné jednotnosti pravidel a inspekcí. Použitím kritérií, jako je jednoduchost a jednotnost, existují – podle názoru dotazovaných společností

– *alternativní řešení boje proti podvodům, která jsou možná účinnější než obecný mechanismus přenesení daňové povinnosti*" (PWC, 2007).

Na základě analýz a zkušeností dospěla Evropská unie k závěru, že všeobecný mechanismus přenesení daňové povinnosti je prozatímním opatřením, jehož cílem je řešit naléhavé obavy některých členských států v souvislosti s podvody mizejících obchodníků (MTF). *„Definitivně schváleno na konci roku 2018, nejvýznamnější (je-dinou?) výhodou nového mechanismu je možnost eliminace MTF. Nevýhod je však celá řada. Bezprostředně se zvýší administrativní náklady a náklady na dodržování předpisů tím, že se bude vyžadovat intenzivnější podávání zpráv, zavede se rozlišení mezi transakcemi mezi podniky (B2B) a mezi podniky a spotřebiteli (B2C) a zavede se hlídání limitů pro registraci. Podstatnější však je, že hlavní nevýhodou je, že DPH se ve skutečnosti přeměňuje na daň z maloobchodního prodeje*" (Feria, 2019).

Zatímco reverse charge (RC) si v zásadě zachovává funkci vykazování DPH třetí stranou, vzdává se funkce srážkové daně, protože dodavatelé, kteří dodržují předpisy, již DPH neodvádějí. *„Daňové podvody způsobené neoprávněným vrácením peněz se tedy sice sníží, ale neformální obchod se zbožím a službami se může zvýšit. Kromě toho, pokud výrobek podléhá RC, je v celém hodnotovém řetězci vybírána malá nebo žádná DPH a výběr daní se soustředí na fázi B2C. V souladu s tím by se daňové úniky [...] mohly zintenzivnit [...] Výhoda, že RC zabraňuje neoprávněné úhradě, je tedy vyvážena nevýhodami, které mohou být zvláště významné v prostředích s nízkým vymáháním práva*" (Buettner a Tassi, 2023).

V roce 2015 požádal ministr financí Babiš o povolení výjimky podle článku 395 Směrnice o DPH, aby ověřil a prokázal, že *„1. Přenesení daňové povinnosti by eliminovalo jakékoli kolotočové podvody. 2. Zlepšilo by se cash-flow podnikání. 3. V neposlední řadě by bylo fungování DPH mnohem jednodušší. Většina podniků by vykazovala vstupní a výstupní transakce, ale neplatila by se žádná daň. Riziko chyb je tedy mnohem menší. 4. Riziko nezaplacení DPH na konci řetězce lze eliminovat elektronickou evidencí tržeb.*" (Babiš, 2015). Evropská komise shledala jeho žádost neoprávněnou. Dalším krokem byl pilotní projekt, jehož cílem bylo otestovat uplatňování obecného mechanismu přenesení daňové povinnosti v oblasti DPH v Česku. *„Původně vláda v Praze počítala se zavedením mechanismu v červenci 2020.*

Protože však trvalo více než pět let, než byl v listopadu 2019 schválen Radou ECOFIN, časový rámec, po který by pilotní projekt probíhal, by byl velmi krátký – pouze od července 2020 do 30. června 2022. ČR se rozhodla, že na tak krátkou dobu nebude zavádět plošné přenesení daňové povinnosti. [...] V rámci pilotního projektu měla všechna zdanitelná plnění zboží a služeb přesahující částku 17 500 EUR u jednotlivých plnění podléhat všeobecnému přenesení daňové povinnosti" (Vondraš, 2020).

Rozhodujícím argumentem proti univerzálnímu zavedení systému reverse charge jsou vysoké běžné správní náklady. Navíc je i zde problém s odlišným řešením (nezdaňováním) exportu a (plným) zdaněním importu, a to jak v rámci EU, tak mimo ni. Přednost by měla dostat jednodušší řešení. Eventuálně kromě drastických případů, jako jsou karuselové podvody, kde je daňový únik ještě větší než vysoká režie systému reverse charge.

Dvoudílná daň z přidané hodnoty

„Rovná daň“ Američanů Rabushky a Halla z roku 1981 měla zjednodušit federální daňový systém: nahrazením progresivního federálního systému daně z příjmu nízkou rovnou daní. *„Věřili, že rovná daň je nejspravedlivějším a nejefektivnějším, nejjednodušším a nejschůdnějším daňovým plánem. Jejich článek ve Wall Street Journal „Návrh na zjednodušení našeho daňového systému“ obsahoval obrázek pohlednice, která se stala symbolem hnutí za rovnou daň, protože jednoduchost, kterou navrhovala, by umožnila podnikům nebo jednotlivcům podávat daňová přiznání prostřednictvím formuláře velikosti pohlednice. Návrh rovné daně nabral na síle v 80. letech a inspiroval prezidenta Reagana k přijetí zákona o daňové reformě z roku 1986. Dvě sazby ve výši 15 % a 28 % nahradily předchozí daňová pásma systému. V roce 1990 však přidal Kongres třetí sazbu ve výši 31 % na vyšší příjmy, čímž snížil jednoduchost daňové struktury. Jen o několik let později, za prezidenta Clintona, dodatečné daňové pásmo v podstatě vykuchalo to, co bylo relativně rovným daňovým systémem. V roce 1995 byla rovná daň navržena znovu, ale nikdy se nedostala do Sněmovny reprezentantů, ani do Senátu. Zatímco rovná daň jako základ pro daňovou reformu ve Spojených státech dnes ztratila dech, v současné době se používá ve 24 zemích po celém světě. Od roku 1994 platí v Estonsku jednoduchá*

rovná daň, v současné době 20 %, a Tax Foundation jej řadí mezi nejkonkurenceschopnější země na světě. V roce 2001 Rusko zavedlo 13% rovnou daň z příjmu fyzických osob, kterou si ponechalo dodnes. Mezi další země ze 24 států s rovnou daní patří Bělorusko (13 %), Belize (25 %), Bulharsko (10 %), Gruzie (20 %), Maďarsko (15 %), Kazachstán (10 %), Mongolsko (10 %), Rumunsko (10 %)" (Hoover, 2019).

„Hall-Rabushkova rovná daň by nahradila současný systém daně z příjmu spotřební daní. Jejich systém je dvousložkovou daní z přidané hodnoty (DPH). Veškerá přidaná hodnota by byla zdaněna na úrovni podniků s výjimkou mezd, které by byly odpočitatelné. Mzdy by byly zdaněny na individuální úrovni s daňovým odpočtem v závislosti na velikosti rodiny. Všechny zdanitelné mzdy a veškerá nemzdová přidaná hodnota podniků by podléhaly stejné rovné sazbě. V původním návrhu Halla a Rabushky (1985) tato sazba činila 19 %. Stručně řečeno, rovná daň je zdaněním spotřeby, i když vypadá pro domácnosti jako daň ze mzdy a pro většinu podniků jako varianta DPH. S výjimkou osvobození od daně jsou tedy hospodářské účinky rovné daně v podstatě stejné jako u DPH nebo u daně z maloobchodního prodeje. Rovnou daň lze rozdělit na dvě části: daň z podnikání a daň z příjmů jednotlivců. Firmy by byly zodpovědné za placení daní (s rovnou sazbou) z prodeje po odečtení mezd, penzí, materiálových nákladů a kapitálových investic. Jednotlivci by byli odpovědní za placení daní (opět s rovnou sazbou) z mezd, které si firmy strhly, ale pouze z mezd přesahujících úroveň odpočtu" (Tax Policy Center, 2024).

Hallova a Rabushkova koncepce daňové reformy byla relativně velmi úspěšná v postkomunistických zemích, ironií osudu ovšem je, že zde nenahradila (a ani nahradit nemohla) již existující (a v EU povinnou) DPH; DPH byla „navíc“ přibalena ke zdanění osobních a korporátních příjmů, se stejnou, rovnou sazbou – aniž by to dávalo jakýkoliv ekonomický smysl. „Baťovská“ sazba (19 %) jakoby měla zvláštní, marketingovou přitažlivost. Hall se později distancoval od mladického nápadu sjednotit sazby daní z příjmů: „Místo jedné kladné sazby 19 %, kterou jsme Rabushka a já navrhli v roce 1981, by sazby řekněme 15 % a 30 % byly bližší rozdělení břemene daní z osobních a korporátních příjmů v USA“ (Hall, 2008).

Slovensko od roku 2004 zavedlo jednotnou rovnou sazbu 19 % u stejných třech daní jako v Estonsku: u daně z osobních příjmů, daně z korporátních příjmů

a daně z přidané hodnoty. Slovenská daňová reforma významně ovlivnila mj. i experty českého ministerstva financí: „*Asi nejdůslednější, nejpropracovanější a tím nejvíc pozornosti zasluhující daňovou reformu směřem k rovné dani představuje slovenská verze s jednotnou sazbou 19 % pro zdanění příjmů fyzických osob, právnických osob i DPH (true flat tax), tedy sazbou doporučenou Hallem a Rabushkou. Koordinovaně byla doprovázena sociální a důchodovou reformou a reformou systému zdravotnictví. Z důvodu eliminace daňových duplicít byly kromě toho zrušeny některé fiskálně málo významné majetkové daně a také daň z dividend. Rovněž kapitálové příjmy se zdaňují pouze na úrovni zisku společnosti*“ (MF, 2008).

V řadě postkomunistických zemí v dalším období došlo k erozi koncepce jedné rovné sazby pro uvedené tři daně. Např. na Slovensku byla od roku 2013 zavedena druhá sazba daně z osobních příjmů (25 %), došlo ke zvýšení základní sazby daně z přidané hodnoty na 20 % a k zavedení snížené sazby této daně se sazbou 10 %; sazba daně z korporátních příjmů byla zvýšena na 22 %. Od roku 2023 byla zavedena ještě další snížená sazba DPH 5 % na stavby (vč. pozemku), které splňují podmínky pro státem podporované nájemní bydlení. To mj. dokládá, že jednotně koncipované daně a daňové systémy jsou v praxi pod intenzivními a jednostrannými lobbistickými a politickými tlaky. Akademici by před nimi ale neměli ustupovat.

Z pohledu moderní daňové teorie a politiky se „dvoudílná“ DPH, např. v podání Halla a Rabushky, jeví jako velmi efektivní náhrada (v USA) neexistující DPH. Byť je „jen“ produktem tamního federálního, státního a místního daňového systému. Ani daňový „systém“ Evropské unie to nemá jednoduché – pokud lze o něm vůbec hovořit. Pokud se však omezíme na věcnou analýzu, tak je zřejmé, že „dvoudílná“ DPH je podstatně lepší, efektivnější než všechny předchozí analyzované systémy DPH. Naším závěrem je tedy, že bychom se (nejen v EU) mohli obejít bez DPH. Je to třeba ovšem rozpracovat a také si to „rozdat“ s neoliberály, kteří požadují jiný sociální daňový model, založený na zdanění (konečné) spotřeby. Z ideologického hlediska je to „oprávněné“, tito akademici a politici by však neměli předpokládat automatickou existenci souběžného zdanění příjmů. Progresivita zdanění osobních příjmů je dosažitelná nejen progresivními sazbami daně, ale i základní slevou na poplatníka daně (s případným přihlédnutím k velikosti rodiny, jako např. u Rabushky a Halla).

České zdanění zisku a mezd vč. pojistného

„Dvousložkové“ zdanění přidané hodnoty (nejen v pojetí Rabushky a Halla) názorně ukazuje na nahraditelnost, resp. zbytečnou existenci DPH. Samozřejmě za předpokladu odpovídající konstrukce „wage tax“ a „business tax“; tyto daně lze integrovat se stávajícím zdaněním osobních a korporátních příjmů.

Česká „mezera DPH“ představuje cca 12 %; když tuto sazbu odečteme od základní sazby této daně (21 %), dostaneme 9 %. Dnešní českou DPH tedy můžeme nahradit (dodatečným) zdaněním přidané hodnoty (mezd a zisku) se sazbou 9 %. Analogicky lze postupovat i v dalších zemích EU. Zavedení „definitivního“ systému DPH (plánovaného nyní na rok 2027) lze tak definitivně odložit. Pokud by některé země EU dospěly k závěru, že se bez zdanění přidané hodnoty neobejdou, tak je zde ještě možnost přejít k maloobchodní prodejní dani existující v USA. Tak či onak jsme došli k závěru, že první generace DPH neobstojí před kritikou a nemá místo v racionální daňové soustavě (parafráze Engliše).

S odstraněním DPH by odpadla i nulová sazba této daně při exportu mimo EU, např. do USA, a plné daňové zatížení při dovozu. Této problematice se ve světě (resp. USA) dosud nevěnovala patřičná pozornost (musela by se řešit i potenciální odvetná opatření).

Český daňový mix je nevyvážený: především proto, že máme velmi vysoké příspěvky na sociální zabezpečení (vč. zdravotního pojistného), a to na úkor daně z příjmů fyzických osob. Přesun významného daňového břemene z příspěvků na sociální zabezpečení na daň z příjmů ze závislé činnosti je poměrně snadný a vysoce efektivní, protože veškeré zaměstnanecké pojistné lze začlenit do daně z příjmů ze závislé činnosti, resp. do daně z příjmů fyzických osob, a ponechat pouze příspěvky na sociální zabezpečení placené zaměstnavateli a OSVČ. I po této daňové reformě bude/může u příspěvků převažovat jejich daňová podstata nad pojistnými prvky, což usnadňuje zásadní racionalizaci dosavadního pojistného na sociální zabezpečení a příspěvku na státní politiku zaměstnanosti, pojistného na všeobecné zdravotní pojištění a pojistného zákonného pojištění odpovědnosti zaměstnavatele za škodu při pracovním úrazu a nemoci z povolání, vše v rámci první (a vlastně základní) etapy

realizace jednotného inkasního místa. Sloučením všech uvedených pojistných/příspěvků vznikne jednotný příspěvek zaměstnavatele na sociální zabezpečení, čímž by se také podstatně snížila administrativní zátěž (středních) podniků, resp. zaměstnavatelů vůbec.

K největší racionalizaci dojde v dosavadním sektoru českého zdravotního pojištění, které je zbytečnou komplikací v podmínkách jednotného státního řízení a financování tohoto sektoru na bázi tzv. úhradové vyhlášky ministerstva zdravotnictví. Zdravotní pojištění by se tak stalo, stejně jako ostatní zmíněná pojistná a příspěvky, nedílnou součástí inkasa nové daně z příjmů fyzických osob a nového sociálního pojištění placeného zaměstnavateli a OSVČ. Integrace zdravotního pojištění by odstranila i dosavadní platby státu za státní pojištění a placení zdravotního pojištění osobami bez zdanitelných příjmů.

Celková výše zaměstnaneckého pojištění dnes v Česku činí 11,6 % ze mzdy, po jeho integraci do daně ze mzdy by se dnešní sazba zdanění mzdy zaměstnance 15 % zvedla na 26,6 %. Dnešní souhrnná výše příspěvků zaměstnavatele na sociální zabezpečení činí 34,1 % z mezd; při zrušení DPH by se sazba zvýšila o 9 %, na 43,1 % z mezd.

Závěry

Engliš dospěl k závěru, že obratová daň neobstojí před kritikou z hlediska únosnosti osobní i věcné a nemůže tedy mít místo v normální daňové soustavě. Její výhodou byla velká výnosnost, což se hodilo po světové válce. V Československu byla zavedena od roku 1924, s (původní) platností do roku 1926, se dvěma sazbami: 2 % a 1 %. S prodlužováním její životnosti a s růstem sazeb ovšem narůstaly všechny její vady vyúsťující především do velikých daňových úniků. Daň z obratu přežila i druhou světovou válku a až s časovým odstupem byla v západní Evropě transformována na daň z přidané hodnoty.

Daň z přidané hodnoty bývá považována za nejúspěšnější fiskální inovaci posledních 60 let. První generace DPH se zrodila v zemích EU; dnes je nejslabším druhem této daně. Lze ji podstatně zkvalitnit během několika let, které „zbývají“

do zavedení tzv. finálního režimu DPH v EU? Vždyť se „nepovedla“ ani kvalitativní transformace na druhou generaci DPH, která by ve své ideální variantě byla všeobecnou daní vztahující se na přidanou hodnotu ve všech odvětvích, s jednotnou (a podstatně nižší) sazbou daně.

Předmětem DPH není přidaná hodnota. DPH fakticky zdaňuje prodej zboží s tím, že daňová povinnost se snižuje o DPH „na vstupu“. Zdaňovat přidanou hodnotu doopravdy by znamenalo přímo zdaňovat zisk a mzdové náklady; donedávna to praktikovali v Japonsku. Je to ovšem zbytečné: zisk a mzdy se až na výjimky zdaňují tak jako tak. Takže se vlastně můžeme obejít bez daně z přidané hodnoty, resp. bez všeobecné daně z obrátu.

S každou daní jsou spojeny i nejrůznější zájmy a lobbying, které často vedou k deformaci daně. Respektujeme několik sociálních modelů (welfare regimes). K liberálnímu modelu patří rovné zdanění příjmů, k neoliberálnímu modelu pak zdanění spotřeby – teoreticky nejlépe ve formě proporcionálního (ročního) zdanění spotřebních výdajů, prakticky pak v podobě univerzální daně z přidané hodnoty, s jednou sazbou. Křesťansko-demokratický model se opírá o zdanění příjmů fyzických a právnických osob a o členité systémy sociálního pojištění. Sociálně-demokratický daňový model je oproti tomu jednodušší: aplikuje duální zdanění příjmů a zaměstnavatelské příspěvky na sociální zabezpečení. Tyto dva modely by se obešly bez daně z přidané hodnoty; v EU je ovšem DPH povinná. Lobbisté v EU prosadili vynětí finančního sektoru z DPH: prý to z koncepčních důvodů nejde. Kdyby to byla pravda, pak by ovšem mělo existovat náhradní zdanění tohoto sektoru, např. ve formě zdanění mezd či pojistných produktů; v celé řadě zemí tomu tak je (v různé podobě), v Česku nikoliv.

V USA byly pokusy nahradit, tam z ústavních důvodů neexistující, DPH dvěma daněmi: individuální daní ze mzdy (wage tax) a podnikatelskou daní (business tax) s jednotnou sazbou. Ve východní Evropě vešel široce ve známost návrh Halla a Rabushky na „rovnou daň“ skládající se ze dvou uvedených daní s jednotnou sazbou 19 %. Dividendy a úrokové příjmy těmito daním nepodléhají, u podnikatelské daně se úrokové náklady a také odpisy neodpočítávají (odepisují se rovnou celé investice). U daně ze mzdy Hall a Rabushka navrhovali odpočet od základu daně podle počtu členů rodiny. Daňová reforma např. na Slovensku od roku 2004 zavedla dvě rovné

daně (v zásadě) podle tohoto vzoru (s výslovným odvoláním na Halla a Rabushku) a stejnou sazbu (19 %) u daně z přidané hodnoty.

DPH lze nahradit zdaněním mezd a podnikatelskou dani s odpovídající integrací se zdaněním osobních a korporatních příjmů. V rezervě v EU ještě mají členské země americkou daň z prodeje finálnímu spotřebiteli (sales tax), pokud by to některé z nich „nezvládly“ (neobešly se) bez ní.

„Přechodné období“ směřující k likvidaci DPH v EU by se mohlo i dosti protáhnout, protože bychom narazili na nejrůznější zájmy. Bez zbytečného odkladu bychom v Česku měli zavést náhradní zdanění za daň z přidané hodnoty podle vzoru jiných evropských zemí.

Zdroje

- ABI (2023). European Insurance Premium Tax (IPT) comparison table. <https://www.abi.org.uk/globalassets/sitecore/files/documents/publications/public/2016/keyfacts/euipt.pdf>
- Babiš, A. (2015). CEE VAT Antifraud Conference PWC (19.11.2015 Budapest). https://www.mfcr.cz/assets/attachments/Material_Projev-ministra-CEE-VAT-Antifraud-Conference-19-11-2015-Budapest.pdf
- BFM (2019). 100 Jahre Umsatzsteuer in Deutschland. https://www.bundesfinanzministerium.de/Monatsberichte/2019/12/Inhalte/Kapitel-3-Analysen/3-4-100-jahre-umsatzsteuer_pdf.pdf?__blob=publicationFile&v=5
- Bourdaire, Ch. (2018). An overview of insurance premium taxation across Europe. Airmic. <https://www.airmic.com/news/guest-stories/overview-insurance-premium-taxation-across-europe>
- Buettner, T., Tassi, A. (2023). VAT fraud and reverse charge: empirical evidence from VAT return data. International Tax Public Finance, vol. 30. <https://doi.org/10.1007/s10797-023-09776-y>
- Bunn, D., Enache, C., Boesen, U. (2021). Consumption Tax Policies in OECD Countries. Fiscal Pact No. 741. Washington: Tax Foundation. <https://files.taxfoundation.org/20210125163558/Consumption-Tax-Policies-in-OECD-Countries.pdf>

- Cnossen, S. (2010). Three VAT Studies. The Hague: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/bijz90.pdf>
- Cnossen, S. (2020). Modernizing the European VAT. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/SSRN.3598765>
- EC Taxation (2022). Optional reverse charge mechanism to stay in place until 2027. Directorate-General for Taxation and Customs Union. https://taxation-customs.ec.europa.eu/news/optional-reverse-charge-mechanism-stay-place-until-2027-2022-06-13_en
- Engliš, K. (1929). Finanční věda. Praha: Nakladatelství Fr. Borový.
- Engliš, K. (1946). Malá finanční věda. 2. vydání. Praha: Nakladatelství Fr. Borový.
- Feria, R. de la (2019). The New VAT General Reverse-Charge Mechanism. EC Tax Review, Vol. 28, No. 4. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3489234>
- Hall, R. E., 2008. The Base for Direct Taxation: Commentary. Prepared for the Report of a Commission on Reforming the Tax System for the 21st Century, chaired by Sir James Mirrlees. London: The Institute for Fiscal Studies. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.553.2803&rep=rep1&type=pdf>
- Hall, R. E., Rabushka, A. (1985). The Flat Tax. Stanford: Hoover Institution Press.
- Hoover (2019). Simplifying The Tax System: The History of the Flat Tax. Hoover Institution. <https://www.hoover.org/research/simplifying-tax-system-history-flat-tax>
- HMRS (2023). PAYE and corporate tax receipts from the banking sector (2023). <https://www.gov.uk/government/statistics/payee-and-corporate-tax-receipts-from-the-banking-sector-2023/payee-and-corporate-tax-receipts-from-the-banking-sector-2023>
- Ickowicz, B. (2022). VAT Reverse charge mechanism: what does it mean? European VAT Desk. Bruxelles. <https://vatdesk.eu/en/reverse-charge-mechanism/#:~:text=The%20reverse%20charge%20mechanism%20is%20a%20VAT%20rule,the%20transaction%20is%20prone%20to%20fraud%20or%20evasion.>
- KPMG (2022). Bank surcharge and diverted profits tax rates confirmed. KPMG UK Blog. <https://kpmg.com/uk/en/blogs/home/posts/2022/11/budget-2022-bank-surcharge.html>

- Kube, H. (2022). Umsatzsteuer, I. Umsatzsteuerrecht. In: Staatslexikon8 online. <https://www.staatslexikon-online.de/Lexikon/Umsatzsteuer>
- Maples, A., Sawyer, A. (2017). The New Zealand GST and its Global Impact: 30 Years On. https://www.researchgate.net/publication/315782694_The_New_Zealand_GST_and_its_Global_Impact_30_Years_On
- Mengden, A. (2024). VAT Rates in Europe, 2024. Bruxelles: Tax Foundation Europe. <https://taxfoundation.org/data/all/eu/value-added-tax-2024-vat-rates-europe/>
- Merkx, M., Verbaan, N., Starkenburg, R. (2019). VAT and International Trade's Crossroads: Right, Left or Straight On? EC Tax Review, No. 5. <https://repub.eur.nl/pub/124355/Merkx-VAT-and-International-ECTA2019028.pdf>
- MF (2008). Fiskální výhled. Komentář k fiskálním výhledům. Praha: Ministerstvo financí ČR. <https://www.mfcr.cz/cs/verejny-sektor/makroekonomika/fiskalni-vyhled/2008/fiskalni-vyhled-kveten-2008-7345>
- Mirrlees, J. a kol. (2010). Dimensions Of Tax Design. The Mirrlees Review. Institute for Fiscal Studies. Oxford: Oxford University Press. https://ifs.org.uk/sites/default/files/output_url_files/mirrlees_dimensions.pdf
- Mirrlees, J. a kol. (2011). The Mirrlees Review: Conclusions and Recommendations for Reform. Fiscal Studies, vol. 32, no. 3. Institute for Fiscal Studies. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Mooij, R. de, Swistak, A. (2022). Value-Added Tax Continues to Expand. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/en/publications/fandd/issues/2022/03/b2b-value-added-tax-continues-to-expand>
- Næss-Schmidt, H. S., Heebøll, Ch., Christian Lund, Ch. (2021). Why and how to apply a Value Added Tax on financial services. Copenhagen Economics. <https://copenhageneconomics.com/wp-content/uploads/2021/12/copenhagen-economics-2016-why-and-how-to-to-apply-vat-to-financial-services.pdf>
- OBR (2024). Bank Levy. London: Office of Budget Responsibility. <https://obr.uk/forecasts-in-depth/tax-by-tax-spend-by-spend/bank-levy/>
- PWC (2007). Study in respect of introducing an optional reverse charge mechanism in the EU. VAT Directive Final Report to the European Commission. https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2016-09/4209_study_en.pdf

- Rahman, A. (2023). Bank taxation. London: Trades Union Congress. <https://www.tuc.org.uk/research-analysis/reports/bank-taxation>
- Remeur, C. (2019). Introducing the definitive VAT system for B2B cross-border goods trade. European Parliamentary Research Service. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625140/EPRS_BRI\(2018\)625140_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625140/EPRS_BRI(2018)625140_EN.pdf)
- Tax Policy Center (2020). Tax Policy Center Briefing Book How Could We Improve the Federal Tax System? <https://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/what-history-vat>
- Tax Policy Center (2024). How Could We Improve the Federal Tax System? Tax Policy Center Briefing Book. <https://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/what-flat-tax>
- Toder, E. a Rosenberg, J. (2010). Effects of Imposing a Value-Added Tax to Replace Payroll Taxes or Corporate Taxes. Washington: Urban-Brookings Tax Policy Center. <https://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/how-would-vat-be-collected>
- Vondraš, P. (2020). The general reverse-charge is being postponed. BDO Global. Indirect Tax News. <https://www.bdo.global/en-gb/microsites/tax-newsletters/indirect-tax-news/issue-3-2020/czech-republic-the-general-reverse-charge-is-being-postponed>
- White, D. (2020). The New Zealand Broad-Base, Uniform-Rate GST: Virtue or Fallacy? Working Paper No. 119. Wellington: Victoria University. https://www.wgtn.ac.nz/__data/assets/pdf_file/0003/1938423/2021-5-WP119-New-Zealand-Broad-Base-Uniform-Rate-GST-Virtue-or-Fallacy.pdf
- Zákony pro lidi (2024). Zákon o dani z obratu č. 31/1946. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-31>

Prof. Ing. Jaroslav Vostatek, CSc. | jaroslav.vostatek@vsfs.cz

vyučuje zejména sociální politiku a veřejnou ekonomii na katedře financí Fakulty ekonomických studií Vysoké školy finanční a správní (Department of Finance, Faculty of Law and Administration of the University of Finance and Administration), Estonská 500, 101 00 Praha 10, Česká republika.

Transparentnost a spravedlnost v odměňování dle směrnice EU 2023/970

Lenka Farkačová

Článek se zaměřuje na vybrané aspekty směrnice EU 2023/970 a možnosti jejich řešení. Soustředí se na nejpalčivější oblasti vyžadující změny současných přístupů, a to zejména v otázce nerovného odměňování žen a mužů. Podle autorky má zavedení této směrnice potenciál napomoci k zavedení spravedlivého odměňování bez ohledu na pohlaví, věk, rasu, etnickou příslušnost atd. Ovšem její implementace je v mnohých aspektech diskutabilní.

Úvod

Již déle než rok je v platnosti nová směrnice EU 2023/970, kterou se posiluje uplatňování zásady stejné odměny za stejnou práci prostřednictvím transparentnosti v odměňování. Směrnice přináší, zdůrazňuje a svým způsobem umocňuje některé aspekty, které v České republice již řeší zákon č. 262/2006 Sb., zákoník práce, ale zároveň přináší i zcela nové koncepty, jako je například právo zaměstnanců na informaci o odměnách na obdobných pozicích. Není tak překvapením, že mediálním prostorem se zvučně line diskuse o tom, jak si již brzy zaměstnanci budou moci porovnat výši odměny za práci se svými kolegy. Tento článek se zaměřuje na vybrané aspekty směrnice EU 2023/970 a možnosti jejich řešení. Přináší i krátkou diskusi o přínosu transparentnosti v odměňování ke spokojenosti zaměstnanců.

Stručné představení směrnice

Nejdříve je vhodné uvedenou směrnici stručně představit. Jedná se o směrnici Evropského parlamentu a Rady (EU) 2023/970 ze dne 10. května 2023, kterou se posiluje uplatňování zásady stejné odměny mužů a žen za stejnou práci nebo práci stejné hodnoty prostřednictvím transparentnosti odměňování a mechanismů

prosazování.¹ Směrnice je platná od 6. června 2023 a má být jednotlivými státy EU implementována do legislativy do 7. června 2026.

Směrnice se vztahuje na zaměstnavatele ve veřejném a soukromém sektoru na území EU a na všechny pracovníky s pracovní smlouvou nebo pracovním poměrem definovaným zákonem, kolektivní smlouvou a/nebo praxí na území členských států EU.

Opatření pro transparentnost odměňování stanoví, že (uvedené jsou vybrané klíčové aspekty):

- **uchazeči o zaměstnání** mají právo na informace od budoucího zaměstnavatele před pohovorem o výchozí odměně za práci na pracovní pozici nebo jejím rozsahu a případně na podrobnosti o ustanoveních kolektivní smlouvy, které zaměstnavatel ve vztahu k dané pozici uplatňuje;
- **zaměstnanci** mají právo požadovat informace o své individuální mzdové/platové úrovni a průměrné mzdové/platové úrovni;
- **zaměstnavatelé** se nesmějí uchazečů o zaměstnání ptát na jejich současnou nebo předchozí mzdu/plat; musí snadno zpřístupnit svým zaměstnancům kritéria, která se používají pro stanovení odměny za práci zaměstnanců, úrovně odměny za práci a postupu v odměňování, přičemž tato kritéria musí být objektivní a genderově neutrální. Dále zaměstnavatelé mají spolupracovat se zástupci zaměstnanců na identifikaci, nápravě a prevenci diskriminačních rozdílů v odměňování, pokud jejich zprávy o odměňování odhalí rozdíl v odměňování mužů a žen vyšší než 5 %, který nelze odůvodnit objektivními, genderově neutrálními kritérii a který nebyl odstraněn do 6 měsíců.

Členské státy EU mají následující povinnosti:

- musí svým orgánům pro rovné zacházení poskytnout odpovídající zdroje pro účinný výkon jejich funkcí v oblasti dodržování práva na rovné odměňování;

¹ Pro větší plynulost text je dále tato směrnice uváděna pod označením „směrnice“.

- musí zajistit důsledné a koordinované monitorování a podporu provádění zásady rovného odměňování;
- mohou uplatňovat příznivější podmínky pro pracovníky, než jsou podmínky uvedené ve směrnici;
- musí **od 31. ledna 2028** každoročně poskytovat Eurostatu vnitrostátní údaje pro výpočet rozdílů v odměňování žen a mužů;
- **do 7. června 2031** musí informovat Evropskou komisi o provádění právních předpisů, což je podkladem pro zprávu Komise Evropskému parlamentu a Radě Evropské unie **do 7. června 2033**.

Výzvy pro státy, firmy/zaměstnavatele a jednotlivce/zaměstnance Evropské unie

Směrnice přináší několik výzev pro všechny zúčastněné strany. Pokud přejdeme od většího celku k jednotlivci, pak směrnice přináší výzvy pro:

- vlády všech členských států EU;
- všechny zaměstnavatele působící v zemích EU;
- všechny zaměstnance ze zemí EU a pro všechny zaměstnance a potenciální zaměstnance, kteří nepocházejí ze zemí EU, ale pracují pro zaměstnavatele v zemích EU.

V následující části článku budou postupně rozebrány výzvy týkající se jednotlivých subjektů.

Výzvy, které nová směrnice přináší vládám zemí EU

Výzva, kterou musí vlády členských států Evropské unie řešit v následujících dvou letech, vyplývá z informací uvedených v kapitole I. směrnice. Konkrétně se ve směrnici uvádí, že členské státy přijmou nezbytná opatření, aby zajistily, že zaměstnavatelé mají systémy odměňování, které zajišťují stejnou odměnu za stejnou práci nebo práci stejné hodnoty.

Oblastí, která v současné době není v mnoha zemích EU (např. v České republice, Německu, na Slovensku, v Maďarsku, Polsku atd.) zajištěna, je **vytvoření jednotné a transparentní metodiky**, podle které by zaměstnavatelé působící

v evropských zemích mohli stanovovat odměňování, včetně rozdílů v základních mzdách.

V návaznosti na tuto oblast je potřeba zdůraznit, že MPSV ČR již disponuje certifikovanou metodikou hodnocení prací, která byla vytvořena autorským týmem Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i. Jedná se o Metodiku hodnocení složitosti, odpovědnosti a namáhavosti prací z roku 2022 (Farkačová a Ornstein, 2022). Ač se tato metodika zaměřuje primárně na přístup k tomu, jak stanovit hodnotu práce v případě státních zaměstnanců a zaměstnanců státní služby, je možné tuto metodiku upravit tak, aby mohla být využitelná i pro soukromý sektor.

Výzvy, které nová směrnice přináší zaměstnavatelům působícím v zemích Evropské unie

Bez ohledu na úroveň spolupráce a pomoci, kterou vlády jednotlivých zemí podnikatelům poskytují, se zaměstnavatelé musí připravit na změny, a to zejména v následujících oblastech:

- I. získávání a výběr zaměstnanců,
- II. odměňování zaměstnanců,
- III. řízení výkonu,
- IV. péče o zaměstnance.

Právě v těchto klíčových oblastech bude třeba vyvinout nové personální procesy a následně proškolit manažery a dále informovat zaměstnance. Dále o těchto oblastech pojednáme podrobněji.

I. Získávání a výběr zaměstnanců

Jak je uvedeno výše, uchazeči o zaměstnání mají před úvodním pracovním pohovorem právo na informace od budoucího zaměstnavatele o počáteční odměně za práci na pracovní pozici nebo jejím rozsahu a případně na podrobnosti o ustanoveních kolektivní smlouvy, které zaměstnavatel v souvislosti s danou pracovní pozicí uplatňuje.

Při analýze pracovních inzerátů pro potřeby tohoto článku v 1. čtvrtletí 2024 na nejvýznamnějších pracovních portálech v ČR (např. job.cz, prace.cz a dalších)

bylo zjištěno, že stále přetrvává a je zveřejňováno mnoho pracovních nabídek, v nichž chybí informace o odměňování. Ačkoli neexistuje žádný povinný požadavek na zveřejnění těchto informací v rámci inzerátu, zaměstnavatelé, kteří se rozhodnou tak neučinit, by měly zavést interní proces, který zajistí, že tyto informace budou uchazečům o zaměstnání poskytnuty před fází pohovoru.

Je důležité zdůraznit, že v tomto ohledu bude a je nutná změna v myšlení náborářů. Je dobře známo, že mnoho náborářů záměrně nezveřejňuje platové/mzdové rozpětí před samotným pracovním pohovorem. Současné příručky pro personální pracovníky navíc poskytují důkazy a doporučení podporující tuto běžnou praxi, například: *„Doporučujeme zeptat se uchazeče na jeho představu o platu/mzdě za danou pozici ještě před tím, než mu učiníte platovou nabídku. Na své otázce trváme. V případě potřeby uchazeče ujistíme, že naše platová nabídka je daná a nijak ji neovlivní částka uvedená uchazečem, a vysvětlíme, že pouze ověřujeme, zda se nabídka a očekávání výrazně neliší. Pokud uchazeč opakovaně odmítá uvést představu o výši platu, zeptáme se alespoň na to, jaký byl jeho plat v předchozím zaměstnání a jak s ním byl spokojen. Riziko přímého uvedení nabízeného platu (bez použití této metody): Pokud uchazeč, který očekává výrazně vyšší plat, naši nabídku odmítne, protože momentálně nemá jinou nabídku, bude pokračovat v hledání jinde a přestane s námi spolupracovat, jakmile najde lépe placenou práci“* (Eisel, 2021).

Tato doporučení a současná praxe nejsou v souladu s požadavky směrnice.

Další novinkou je, že zaměstnavatelé se nesmějí dotazovat na historii odměňování uchazečů v souvislosti s jejich současným nebo předchozím pracovním poměrem.

II. a III. Odměňování zaměstnanců a řízení výkonu

Odměňování zaměstnanců a řízení pracovního výkonu jsou dalšími oblastmi, které vyžadují změnu personální politiky. Zaměstnavatelé musí nejen stanovit hodnotu práce a stanovit spravedlivé rozdíly v základních mzdách, ale musí také zajistit spravedlnost v pohyblivé složce mzdy v závislosti na výkonu zaměstnanců. Zaměstnavatelé proto musí přehodnotit svůj přístup k hodnocení zaměstnanců, které rovněž určuje výši odměny za práci (nezaručená složka odměny za práci).

Zvláště zásadní je potřeba zajistit jasná kritéria hodnocení výkonu (včasnost, množství a kvalita práce apod.), vymezení těchto kritérií a stanovení metod hodnocení, které tato kritéria naplní.

I v tomto ohledu je v případě tuzemska vyžadována značná změna myšlení. Připomeňme, že ještě před několika lety byla snaha o utajování výše odměny (tj. celkové odměny skládající se ze zaručené a nezaručené odměny) za práci poměrně běžná. Doložky mlčenlivosti byly dokonce běžnou praxí, a to včetně pokuty, která zaměstnancům hrozila v případě porušení mlčenlivosti. Avšak již v roce 2020 Veřejný ochránce práv stanovil: *„Za oprávněný nelze považovat zájem zaměstnavatele na zachování mlčenlivosti, pokud je tato povinnost stanovena absolutně (zaměstnanec nesmí výši své mzdy sdělit nikomu) anebo pokud je tato povinnost stanovena vůči ostatním zaměstnancům zaměstnavatele“* (Veřejný ochránce práv, 2020). Přesto má i dnes mnoho zaměstnanců ve svých smlouvách stále ustanovení o mlčenlivosti.

IV. Péče o zaměstnance

Poslední, ale neméně důležitou oblastí je péče o zaměstnance. Tato oblast navazuje na ustanovení směrnice, podle něhož mají zaměstnanci právo požadovat informace o své individuální mzdové úrovni a průměrné mzdové úrovni. Zaměstnavatelé proto musí zavést procesy pro poskytování těchto informací. Určitou **inspirací** v tomto ohledu lze čerpat z osvědčených postupů firem, které úspěšně zavedly **transparentnost na základě vlastního přesvědčení**, což před více než třemi desetiletími prokázaly subjekty jako například Semco Partners (Semler, 2015).

V neposlední řadě je povinností zaměstnavatelů navrhnout nápravné postupy v oblasti odměňování v případě, že se zjistí, že odměna za práci není vhodně nastavena. Měl by být znám jasný postup, odpovědné osoby apod. Součástí těchto postupů by měl být i postup pro stanovení náhrad pro postižené zaměstnance.

Výzvy, které nová směrnice přináší jednotlivcům/zaměstnancům

Implementace analyzované směrnice představuje výzvu jak pro státy a zaměstnavatele, tak pro samotné jednotlivce. Směrnice formalizuje určitý přístup k odměňování

a zásady transparentnosti. Je nezbytné všechny tyto zásady pochopit a dodržovat, aniž by se člověk uchýlil ke zkratkovitému myšlení.

Směrnice například stanoví, že zaměstnanci mají právo požadovat informace o výši své individuální mzdy a o průměrné výši mzdy. Zásadní však je, jak se s těmito informacemi nakládá. Je nezbytné si uvědomit a osvojit si skutečnost, že tyto informace by měly sloužit výhradně k zajištění spravedlivé odměny za práci.

S nárokem na informace se zvyšuje i osobní odpovědnost za nakládání s nimi.

Další problém spočívá v **pochopení zásady spravedlivého odměňování**. V současné době se často setkáváme s nepochopením rozdílů mezi spravedlivým odměňováním a tržním odměňováním. Tržní úroveň odměňování je dána průsečíkem nabídky a poptávky po práci. Tyto úrovně však nemusí být nutně spravedlivé. Spravedlivé odměňování je naproti tomu založeno na hodnotě práce ve smyslu litery zákona (Farkačová, 2024).

Hlavní výzva pro jednotlivce tedy spočívá v jejich **ochotě přijmout nové** postupy, vyhnout se stereotypům v myšlení a v neposlední řadě přijmout odpovědnost, která je s touto směrnicí spojena.

Diskuse o úloze transparentního přístupu k odměňování a jejímu přínosu do oblasti spokojenosti zaměstnanců

Díky výše analyzované směrnici se posouváme od debat o doložkách mlčenlivosti k poměrně explicitní transparentnosti. Co to přinese do našich životů, na to nám mohou odpovědět poznatky z psychologie peněz, ale i teoretické ekonomie.

První otázku, kterou je potřeba si zodpovědět je, **zda je vůbec možné být spokojen s výší své mzdy nebo platu?**

Vědecky byla tato otázka zkoumána například v USA v roce 2017, a to na vzorku 26 tisíc respondentů. Není překvapením zjištění, že nadpoloviční většina zaměstnanců, kteří jsou prokazatelně podhodnoceni, nejsou spokojeni se svou odměnou. Zajímavější byla zjištění, která se týkala postojů těch zaměstnanců, jejichž odměna za práci byla prokazatelně nadprůměrná / nadhodnocená (jak v oboru, tak vůči kolegům, kteří zastávali obdobné pozice). U této skupiny zaměstnanců sice bylo méně extrémně nespokojených, ovšem vzhledem k tomu, že tito zaměstnanci byli

jednoznačně přepláceni, se míra jejich spokojenosti zvýšila jen mírně (Kearney, 2017).

Přesně toto lze označit jako důkaz něčeho, co je v praxi managementu označováno jako Herzbergova motivační teorie. Teorie říká, že jsou dva faktory (tzv. hygienické a motivační), které ovlivňují naši spokojenost v práci. Dle této teorie maximum toho, čeho lze dosáhnout odměňováním, je to, že člověk není nespokojený, ale **zvyšovat spokojenost penězi prakticky nelze** (Depoo, 2013).

Tyto poznatky souvisí i s tím, jak se člověk dokáže rychle adaptovat na zvýšení odměny za práci. Motivace nebo nadšení v důsledku zvýšení odměny za práci v lidech rezonuje jen krátkodobě, rychle si na zvýšení částky na výplatní pásce zvykneme a spokojenost nebo dokonce štěstí rychle klesá. Tato krátkodobost je typickým rysem externích motivačních pobídek, jejichž klíčovými reprezentantem je právě finanční odměna za práci.

Pokud od psychologie peněz přejdeme k čistě ekonomickým teoriím, pak dle keynesiánské ekonomické teorie má člověk tendenci „utrácet“ více tehdy, když očekává zvýšení svých příjmů. S ohledem na to, že nakupování a spotřeba je spojena s pozitivním prožitkem, je tak možné říci, že **lidé jsou často spokojeni již v momentu samotného příslibu zvýšení mzdy/platu**.

Větší transparentnost v odměňování tak podává pomocnou ruku, jak dosáhnout spravedlivé odměny, případně jak si ověřit, že je odměna skutečně spravedlivě nastavena. Zároveň ale **transparentnost sama o sobě nezajistí větší životní spokojenost či větší spokojenost s mzdou nebo platem**.

Závěr

Závěrem je vhodné zdůraznit, že analyzovaná směrnice Evropského parlamentu a Rady (EU) 2023/970 ze dne 10. května 2023 řeší především otázku nerovného odměňování žen a mužů. Zavedení této směrnice však má také potenciál napomoci k zavedení spravedlivého odměňování bez ohledu na pohlaví, věk, rasu, etnickou příslušnost atd.

V tomto článku byly představeny vybrané části této směrnice a vymezeny výzvy pro tři klíčové zúčastněné strany: členské státy EU, zaměstnavatele na území

EU a zaměstnance těchto organizací. Autorka se záměrně soustředila na nejpalčivější oblasti vyžadující změny současných přístupů. Další její informace o směrnici, ale i o rozdílech v odměňování mužů a žen lze získat například v jejím rozhovoru pro pořad Spotlight (Tým Spotlight, 2024).

Poslední odstavec tohoto článku věnujme otázce správnosti či normativnímu hodnocení současného přístupu k odměňování. Ač je spravedlnost základním a neodiskutovatelným pilířem, s otázkou transparentnosti a jejím vymáháním se již pojí mnohé obtíže. Jde například o výše zmíněnou praktickou nedosažitelnost spokojenosti zaměstnanců. Obdobná diskuse může být nad pojetím hodnoty práce. **Představitelé členských států by tak měli mít nejen roli výkonné jednotky, implementující směrnici do legislativy, ale měli by zastávat i aktivní roli tvůrců.** Přičemž i otázka správnosti některých přístupů by měla být do debat zahrnuta, nikoliv jen řešení technických záležitostí toho, jak směrnici implementovat. Ovšem diskuse o správnosti přístupů nebo o vedlejších dopadech dané regulace zatím v odborné sféře prakticky chybí.

Zdroje

(platnost všech níže uvedených internetových stránek je ověřena k 10. 6. 2024)

Depoo, L. (2013). Fluktuace a retence zaměstnanců. 2., upr. vyd. Jak (Adart). Praha: Adart.

Directive (EU) (2023). 2023/970 on strengthening the principle of equal pay for equal work or work of equal value between men and women through pay transparency and enforcement mechanisms. Dostupné z: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/970/oj>

Eisel, J. (2021). Systém a procesy řízení lidských zdrojů. 1. vyd. Praha: Vysoká škola finanční a správní.

Farkačová, L. & Ornstein, R. (2022). Metodika hodnocení složitosti, odpovědnosti a namáhavosti prací. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí. Dostupné z: https://katalog.vupsv.cz/fulltext/vz_524.pdf

Farkačová, L. (2024). Neekonomické otázky. Praha: Grada.

Kearney, C. (2017) Is Anyone Actually Happy with Their Paycheck? PayScale salary survey, roč. 2017. Dostupné z <https://www.payscale.com/research-and-insights/pay-satisfaction/>

Semler, R. (2015). How to run a company with (almost) no rules [Video]. YouTube. Dostupné z: https://www.ted.com/talks/ricardo_semmler_how_to_run_a_company_with_almost_no_rules

Tým Spotlight (2024). Ekonomka radí, jak si říct o vyšší plat. Nový zákon to ulehčí [Video]. Dostupné z: <https://video.aktualne.cz/spotlight/spotlight-rozhovor-lenka-farkacova-video/r~48750fdcfbc911ee80bfac1f6b220ee8/>

Veřejný ochránce práv (2020). Doložky mlčenlivosti k výši odměny. Dostupné z: https://www.ochrance.cz/uploads-import/ESO/Dolozky_mlceni.pdf

Ing. Lenka Farkačová, Ph.D. | lenkafarkacova@gmail.com

je ekonomka a specialistka pro oblast odměňování zaměstnanců. Působí na AMBIS vysoké škole, a. s. (AMBIS University, Lindnerova 575/1 180 00 Praha 8 - Libeň) jako pedagogická a vědecká pracovnice. Mimo jiné je spoluautorkou certifikované Metodiky hodnocení složitosti, odpovědnosti a namáhavosti prací, vydané v rámci spolupráce s RILSA v roce 2022.

Vědeckotechnická revoluce a postindustriální socialismus Radovana Richty

Pavel Sirůček

Příspěvek připomíná výročí 100 let od narození předního českého vědce R. Richty (1924–1983). Autor za těžiště Richtova celoživotního úsilí označuje studium problémů vědeckotechnické revoluce za socialismu a jejích společenských a lidských souvislostí. Na Východě i Západě se R. Richta proslavil mezioborovou studií Civilizace

na rozcestí, která v mnohém předběhla dobu. Oceňována bývá Richtova teorie technologické evoluce (nástroj-stroj-automatizace), vize postindustriálního socialismu aj. Richta náleží k spoluautorům termínu industriální společnost, jako jeden z prvních uvažoval o globální revoluci atd. Richtovo humanistické poselství zůstává inspirativní i ve světle civilizačních rozcestí a krizí současných. Podle autora Ize Radovana Richtu (a jeho týmy) označit za předchůdce úvah o společnosti vědění, kybernetické revoluci, globalizaci, ohledně čtvrté průmyslové revoluce a dopadů technologií 4.0 či 5.0, zpráv Římského klubu, ale i teorií lidského kapitálu, systémového přístupu nebo teorie chaosu apod.

Odbojář, vědec a pacient

Radovan Richta se narodil 6. 6. 1924 na pražském Smíchově v rodině drážního úředníka. Na Vančurově reálném gymnáziu maturoval v roce 1943. Byl totálně nasazen v továrně Avia. Zapojil se do činnosti odbojové skupiny *Předvoj*. V říjnu 1944 byl zatčen a uvězněn. Internace trvale těžce poškodila jeho zdraví. Prodělal řadu nemocí, což vyústilo v chronickou TBC plic a později poruchu imunity. 1. 5. 1945 byl zachráněn švýcarským Červeným křížem, kterému Němci dovolili evakuovat některé z vážně nemocných.¹ Mnozí zatčení z *Předvoje* byli 2. 5. 1945 popraveni v Terezíně. Osudová náhoda Richtu traumatizovala po celý život, přičemž z tohoto tragického prožitku vedla pro Richtu jediná cesta – rozdat se, obětovat se v práci pro druhé.

Studoval na přírodovědecké a později i filozofické fakultě Karlovy univerzity (1945–50). Angažoval se ve Svazu vysokoškolského studentstva, pracoval i v komunistickém tisku. Získal doktorát filozofie s prací *Česká otázka a Masarykova kosmopolitní filosofie* (1953). Hodnost doktora filozofických věd mu byla udělena roku 1965 na základě pojednání *Člověk a technika v revoluci našich dnů – Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*. Krátce (1953–54) byl vedoucím oddělení na ministerstvu vysokých škol. V období 1953–54 se účastnil zřízení Československé akademie věd (ČSAV), kam byl přijat jako vědecký pracovník.

¹ Mezi přeživšími je z *Předvoje* i budoucí filozof Karel Kosík. Věhlas si získala jeho práce *Dialektika konkrétního*.

V roce 1968 byl zvolen členem-korespondentem a roku 1977 řádným členem ČSAV. V letech 1970–83 zastával funkci ředitele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV.

V období 1960–64 se nalézal v ústavním tuberkulózním léčení. Již od roku 1958 se musel často léčit v sanatoriu v Dobříši, kde usilovně studoval i psal. Další zákeřná nemoc u Richty propukla koncem 70. let. Zemřel 21. 7. 1983 v Praze. Obdržel řadu státních vyznamenání i ocenění ČSAV. Byl uznávaným členem mezinárodních vědeckých institucí aj. Snad nejvýstižněji vykresluje téměř celoživotně vážně nemocného vědce glosa jeho kolegy: „*Celý život studoval, jako by měl žít věčně, a pracoval, jako by měl umřít zítra*“ (Ondryáš, 1999, s. 10–11).

Badatelské zaměření

Mezníky Richtova díla (i postup etap jeho badatelských týmů) vytyčují práce *Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)* („červená brožura“, 1963a), *Člověk a technika v revoluci našich dnů* („modrá brožura“, 1963b), *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce* (Richta a kol., 1966, resp. III. rozšířené vydání 1969) a *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973, resp. 2. vydání 1975). Richta se zasloužil o české vydání Marxových *Rukopisů „Grundrisse“* a napsal úvod k překladu svazku I. Richtovo dílo čítá desítky položek zahrnujících výstupy knižní, sborníkové, časopisecké, novinové či televizní aj.

Richta oplýval tvůrčími a odvážnými novátorskými myšlenkami. Jeho eseje (1963a) přispěly k tomu, že se termín technologie stal jedním z ústředních pojmů filozofických úvah 60. let. V marxistickém duchu analyzoval revolucionizující procesy vědeckotechnické revoluce (dále též VTR), kdy práci zakončil otázkou: „*Chováme se jako revolucionáři?*“ (Richta, 1963a, s. 80). Ústřední „*otázku otázek*“ formuloval Richta takto: „*zda tíží lidi [...] impozantní moc moderní techniky nebo jim dává křídla?*“ (tamtéž, s. 3). Rozpracování především této studie vyústilo v Richtovo stěžejní dílo *Civilizace na rozcestí*.

V další práci (Richta, 1963b) přemýšlel o převratech v lidských vztazích a proměnách práce. Socialismus pojímal jako „*společenství práce*“ a zdůrazňoval revoluční

změny materiální základny pod vlivem VTR. Analyzováno je ekonomické oprávnění komunismu, s vizi tvůrčí práce, plného rozvinutí lidské činnosti samé, sebeuskutečnění individua. Práci zakončují slova: „*Tajemství naší epochy záleží na společenském rozvoji člověka*“ (Richta, 1963b, s. 51).

Studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) usiluje o komplexní a syntetické objasnění VTR, včetně dimenze lidské a společenské. A to na pozadí střetávání dvou soustav – socialismu a kapitalismu. Se zdůrazněním klíčového významu VTR pro socialismus a budoucí komunismus. Text staví do kontrastu VTR a průmyslovou revoluci a ozřejmuje jejich rozdíly.

Po roce 1970 Richta spolupracoval na projektech s vědci sovětskými a z dalších socialistických zemí, s výstupy např. Mikulinskij – Richta et al. (1982) shrnujícími nové reálie ve vědě a poznání. Metodologii vědy a teorii vědy i ve smyslu východiska strategie řízení vědeckotechnického pokroku zkoumal text Jachiel et al. (1988). „Antirevizionistické“ úpravy konceptu socialistické VTR rekapitulovala sovětsko-česká práce *Člověk / věda / technika* (Kolektiv, 1973). Zdůrazňovala dějinnou roli dělnické třídy (a vedoucí roli komunistické strany) i v podmínkách VTR. Richtovy publikace z období normalizace operovaly s tím, že soutěžení za VTR je již rozhodnuté ve prospěch socialismu. S tím souvisela i Richtova tehdejší orientace na kritiku západních společenskovědních teorií. Věnoval se též problematice civilizačních proměn, vědeckého plánování, sociální kontroly anebo úvahám prognostickým. Posledním velkým úkolem, který vedl, byla prognóza vývoje *Československo 2000* (Richta et al., 1980). Šlo o neveřejnou studii vypracovanou pro vládu ČSSR v Richtově Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV ve spolupráci s Ekonomickým ústavem ČSAV.²

Civilizace na rozcestí

Civilizace na rozcestí (dále též *CnR*) je ekonomickou, sociologickou a technologickou prognózou vývoje pojednávající o přeměnách industriální společnosti na postindustriální (či informační). Vytyčila vizi postindustriálního socialismu

² Život, dílo a odkaz Richty v kontextu dobovém i aktuálním rekapituluje monografie Sirůček (2024).

s rozhodující rolí VTR. Richta VTR chápal ve smyslu revoluční změny v totalitě výrobních sil.³ Ta měla spět k vyvrcholení ve společnosti, která cílovou funkci maximalizace zisku nahrazuje funkcí všestranného rozvoje člověka.

CnR se stala bestsellerem – přitáhla pozornost doma i v cizině. Označována byla jako „*Kapitál XX. století*“. Zůstává světově nejvydávanější původní českou prací z oblasti filozofie, ekonomie a sociologie. Přeložena byla do dvanácti jazyků. Zájem vzbudil kritický přístup (ke kapitalismu i k reálnému socialismu), celostní záběr, originalita a široké využívání nových poznatků světové vědy. Studie vedla i k tvorbě nového vědního oboru o VTR. Výjimečná byla interdisciplinárním pojetím, kdy se prací účastnili experti z filozofie, sociologie, ekonomie, urbanistiky, medicíny aj. Důležité je i úsilí systematicky srovnávat vývoj v kapitalistických a socialistických zemích a hledat pro tento účel validní statistické ukazatele.

Roku 1966 se Richta stal vedoucím mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí VTR. Tým byl ustaven z popudu ÚV KSČ, přičemž konceptu VTR mělo dát stranické vedení zelenou již na přelomu 50. a 60. let. Mezinárodně uznávaný výzkumný projekt později poskytl teoretické zázemí pro reformní politiky Pražského jara. Zpráva Richtova týmu byla uveřejněna jako *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Koncepti zpočátku propracovávali zejména A. Hodek, A. A. Hoch a F. Kutta. V 1. a 2. vydání *CnR* z roku 1966 (resp. 1967) autorský kolektiv čítal 28 jmen. K členům náležela též Richtova pravá ruka J. Filipec. Ve 3. rozšířeném vydání z roku 1969 figurovalo 61 spoluautorů (mimo Richty). Výsledný text ovšem psal obvykle Richta sám.

První oddíl *CnR* – *K povaze vědeckotechnické revoluce* – mapuje změny struktury výrobních sil, technické a sociální převraty a přístup k VTR v ČSSR. Zdůraznit lze závěr 1. kapitoly: „Vědeckotechnická revoluce je zřejmě elementární silou civilizace druhé poloviny 20. století“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 31).

³ „Hlubka, rychlost a rozsah výrobních převratů, technických novot a vědeckých objevů ve světě nasvědčuje tomu, že se v současné době dostávají do pohybu procesy, které od základu mění tradiční strukturu výrobních sil společnosti, materiální základnu lidského života a daleko přesahují hranice dosavadních výbojů civilizace vůbec“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 15).

Druhý oddíl – *Převraty v práci, kvalifikaci a vzdělání* – cílí na dopady VTR na strukturu práce a vzdělání. Sestává ze dvou kapitol. VTR mění i způsob života, kdy se člověk musí vypořádat s umělým prostředím. Přičemž socialismus zůstal pro Richtu osudově neoddelitelný od humanistické podstaty a tvořivých sil člověka. Člověk vystupuje z původního naturálního světa a žije v prostředí, které si sám uměle vytvořil.

Dvě kapitoly čtvrtého oddílu – *Nové rysy společenského vývoje v období vědeckotechnické revoluce* – zdůrazňují nové postavení vědy a věnují se otázkám řízení a společenským a ideovým problémům „epochy vědy a techniky“.

CnR staví do kontrastu VTR a průmyslovou revoluci. Průmyslová revoluce tvarovala člověka i vědu. Industriální systém chápal vědu jako pomocnou, asistenční sílu jdoucí za průmyslem. V éře VTR se věda dostává před průmysl. Věda začíná působit jako samostatný a nezávislý faktor. Civilizace průmyslová používala člověka již hotového, nepřispívala k jeho rozvoji. Lidská individualita, jakožto nepotřebná v masové produkci, byla potlačována. Kapitalistická civilizace dle CnR nejprve v zájmu akumulace zdrojů omezovala spotřebu, od určitého bodu VTR má naopak docházet k jejímu rozšiřování. Kapitalismus přitom nemá přispívat ke skutečnému rozvoji člověka, nýbrž jen k podněcování spotřeby pro spotřebu. Rovinu masové spotřeby měl dle CnR překonat až socialismus. VTR má vést ke stavu, kdy individuální zájmy budou v souladu s obecnými. Za VTR určujícím činitelem vývoje přestává být kapitál a práce a stává se jím rozvoj tvůrčích sil člověka.

Průmyslová revoluce podle R. Richty proměnila většinu evropských národů na dělníky a po světě rozšířila protikladnou sociálně-třídní strukturu. VTR podle CnR měla směřovat k společnosti beztřídní a k pohyblivé struktuře založené na vzájemném rozvoji člověka člověkem. Dílem socialistické revoluce bylo odstranění kapitalistických výrobních poměrů a převzetí industriální produkce pro socialistické cíle. Tímto se však otevíral nový rozpor, kdy poměry všeobecné spolupráce ve společenských vztazích se ocitly v konfliktu se zastaralostí a neefektivností struktury výrobních sil. CnR staví na tom, že dochází k přechodu mezi dvěma stádii vývoje. Výroba v rostoucí míře spoléhá na vědu a techniku. Práce se osvobozuje od monotónnosti a může se věnovat zefektivňování výroby. Ekonomika se odpoutává od mechanické masové výroby. Zásadní investicí se stávají investice do lidského ka-

pitálu, konkrétně do vědy, vzdělávání a kvalifikace. Čím více lidských sil VTR uvolní z mechanické práce, tím více je možné nasměrovat tyto zdroje do dalšího rozvoje. A jelikož se má jednat o práci tvůrčí, zvýšit se tímto má i sebenaplnění lidí.

Část textu hodnotí vliv VTR na lidský život ve sférách jako životní prostředí, organizace práce, životní styl, vztah k přírodě atd. Uskutečňování VTR autoři vnímali jako ústřední linii otevřeného soutěžení mezi kapitalismem a socialismem. Proto obsahuje i doporučení, kterak zvýšit výkon československého hospodářství. Na odborné rady ohledně změn v řízení společnosti a ekonomiky tehdejší vedení státu nebralo přílišný zřetel. Mnohdy naopak přikrývalo Richtovým slovníkem a jeho autoritou stávající direktivně-administrativní metody řízení.

Richtovo rozcestí se týkalo možnosti dalšího zabezpečení rozvoje výrobních sil harmonickým způsobem, včetně rozvoje nejdůležitější složky – člověka, jeho schopností a duševního života. Richta varoval, že hospodářské potíže, disproporce i nemožnost dalších industrializačních postupů signalizují přítomnost „*uzlové čáry*“ moderní civilizace. Za touto hranicí již další rozvoj výrobních sil není zvládnutelný dosavadními způsoby, nýbrž pouze přechodem k VTR. Čímž měla být postižena hlubinná podstata problémů reálného socialismu, které později vyústily v jeho rozpad. Podle Richty může být kapitalismus překonán pouze na „*poli výrobního pokroku*“. Významným zůstává varování o nebezpečnosti ignorování vývojových trendů. I ohledně toho, že nalezení správného směru na civilizačním rozcestí vyžaduje systémové změny.

Existují další interpretace civilizačního rozcestí. Richtovy práce měly být socialistickým odrazem hluboké a mnohorozměrné krize, včetně existenciální, do které zabředla industriální civilizace. Tuto krizi manifestoval civilizační kvas 60. let, na Východě i Západě. Dílo Richty a jeho týmu lze označit za předchůdce Římského klubu a jeho varovných prognóz.⁴ Richta ovšem stále dokonalejší uspokojování potřeb

⁴ Srov. tzv. Richtovu zprávu (Richta, 1971). Richta formuloval „*dělicí čáru moderní civilizace*“ ve smyslu přechodu k postindustriální společnosti. Vyzdvihl úsilí o všestranné překonání průmyslové civilizace, které v Richtových vizích může uskutečnit pouze socialismus. Se širokými proměnami práce pomocí aplikací vědy jako bezprostřední výrobní síly a současně uskutečněním kulturní revoluce coby kultivace schopností a síly člověka. S tím souvisely Richtovy apely ohledně reformy vzdělání ve směru jeho zaměření na nové podmínky VTR.

nespojoval automaticky se stále větší a větší spotřebou přírodních aj. zdrojů. Nevoloval ani po zastavení růstu, nýbrž formuloval náměty ohledně „*optimalizace růstu*“ v duchu ekonomie času. V pojetí daleko širším a s klíčovým důrazem na subjektivitu. Na samotného člověka, na nový prostor pro jeho všestranný (sebe)rozvoj.

Ohledně Richtova pojetí VTR zaznávají kritiky týkající se definice VTR a její interpretace jako všeléku, resp. představy, že VTR má automaticky vést ke komunismu. S čímž souvisí výhrady směřující k přílišné akademičnosti výzkumů a jejich utopickým dimenzím.⁵ Richtova práce abstrahovala od mnohých souvislostí mezi teoretickou koncepcí a empirickou skutečností. Přes dobová omezení (včetně přehnaného technooptimismu) Richtova teorie VTR zahrnovala většinu společenských a civilizačních růstových faktorů. Jednu z klíčových inspirací představuje důraz na vědu a výzkum. S čímž souvisí akcent na vzdělanost a roli lidského faktoru i na investice tímto směrem.

Odkaz a interpretace Richty

Radovana Richtu (a jeho týmy) lze označit za předchůdce úvah o společnosti vědění, kybernetické revoluci, globalizaci, ohledně čtvrté průmyslové revoluce a dopadů technologií 4.0 či 5.0, ale i teorií lidského kapitálu, systémového přístupu, teorie chaosu atd. Oceňována bývá Richtova vize postindustriálního socialismu či teorie technologické evoluce (nástroj-stroj-automatizace). Technologie v průběhu času změnila lidstvo s trendy v podobě nahrazení fyzické práce intelektuální a zvýšení kontroly nad životním prostředím. Richta náleží ke spoluautorům termínu postindustriální společnost, jako jeden z prvních uvažoval o globální revoluci.

Ústředním tématem Richtových prací přitom zůstává všestranný rozvoj člověka a socialistický humanismus. Přičemž tyto nejsou pouhým přenesením západních konceptů postindustriální apod. společnosti do socialistických kulís liberálního kvasu 60. let. Na straně druhé však nejde jen o pouhé nalézání a oprašování Marxových

⁵ Srov. Šindelář (1990).

úvah naznačených v „*Grundrissech*“. Celé Richtovo dílo je prostoupeno humanistickými ideály. I studie *CnR* naznačuje, jak dosáhnout všeobecné přeměny a pokroku ve společnosti ve smyslu seberealizace člověka jako sebeúčelu.⁶ Všestranný rozvoj člověka má být základem, ale i cílem rozvoje výrobních sil. Právě Richtovy humanistické ideály přispěly v 60. letech ke vzniku hesel o „*socialismu s lidskou tvář*“.⁷

Za připomenutí stojí taktéž Richtova víra, že v socialistické ekonomice není nutno obávat se techniky (a technologií), a naopak je tyto nutno dále rozvíjet, neboť zůstávají pod veřejnou kontrolou a slouží člověku.⁸ Včetně představy, že při zavedení automatizované výroby nehrozí růst nezaměstnanosti, protože ekonomika je koordinována tak, aby ten, kdo ztratí práci v důsledku automatizace, ji získal jinde. Rozvoj technologií nebyl Richtou chápán jako riziko a ohrožení pro společnost, nýbrž naopak jako příležitost a šance – dystopie Richta nepěstoval.

Pohledy na Richtu zůstávají různé. Jeho působení v společenských vědách bývá relativizováno a interpretováno coby ambivalentní a nejednoznačné.⁹ Přestože v některých otázkách byl Richta nutně poplatný době, jeho dílo dokazuje sílu ducha i snahu o vědecky objektivní vidění nejen přítomnosti, nýbrž především budoucnosti. Práce Richty se dodnes těší serióznímu zájmu zahraničních badatelů z různých disciplín. V tuzemsku však bývá Richta nezřídka opomíjen.

Na straně jedné je vědec a politik Richta připomínán jako jedna z liberálně-reformních tváří Pražského jara. Náležel k tvůrcům *Akčního programu KSČ* a je považován za klíčovou osobnost při formulaci dalšího vývoje socialismu v Československu. „*Obrodný proces*“ měl nalézt teoretické vyjádření právě v Richtově

⁶ „Na určitém stupni rozvoje moderní civilizace se nezbytně ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává přímo rozvoj člověka samého, růst jeho schopností, jeho tvořivosti – rozvoj člověka jako sebeúčelu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 44).

⁷ „R. Richta [...] byl ideologem daleké budoucnosti komunismu i vědeckotechnické revoluce a vlastně i autorem sloganu *socialismus s lidskou tvář*. To on vložil tato slova do úst Dubčekovi i do *Akčního programu KSČ*“ (Mlynář, 1990, s. 151).

⁸ Vývoj vědy a techniky musí být pod kontrolou člověka. Nezbytné je proto cílevědomé společenské řízení civilizačních procesů – srov. Richta, Levčík (1967).

⁹ Srov. Dobeš (2018).

konceptu VTR a *Akčním programu KSČ*. Připomínán v těchto souvislostech bývá manifest Richtova týmu *Před rozhodnutím* (Kolektiv, 1968).

Richta si však uvědomil iluzornost specificky československých cest v tehdejším rozděleném světě, pevně vykolíkováném Jaltskou a dalšími dohodami. Na straně druhé tak bývají Richtovi vyčítány vysoké akademické i mimoakademické posty, obraty názorů a jeho aktivity po roce 1968.¹⁰ I jeho díla samotná. Richta bývá cejchován coby čelný normalizátor ČSAV. Přitom zaznívají i „nečisté tóny“, kdy události i lidé jsou vytrhávání z dobového kontextu. Alespoň k částečnému naplnění odkazu Richty by mohlo přispět uznání, že také naše současná civilizace se nachází na osudovém rozcestí, které může být interpretováno různě. *CnR* načrtává optimistickou vizi, obdobně jako Marxovy úvahy v díle *Rukopisy Grundrisse*. Vývoj se však od této trajektorie odchýlil a postkapitalismus se refeudalizuje. Sílí varování i před nástupem digitálního otroctví.

Vizionářství R. Richty

Ohledně otázky, zda je vědeckotechnického revolucionáře Richtu oprávněně nazvat utopistou, se autor tohoto textu kloní k závěru, že ano. Bez pejorativního nádechu. Richta byl utopickým marxistou. I když přesnější je termín vizionář (a snílek). Původní český marxistický vizionář s optimistickými představami ohledně postindustriálního socialismu, resp. budoucího komunismu. Utopičnost Richtovy teorie VTR lze nahlížet různě. V době normalizace byla okleštěna a stala se obsahově prázdnější ve srovnání s původní *CnR*.¹¹ Kriticky bývá poukazováno na to, že zmizely souvislosti vědeckotechnických a společenských proměn.¹² VTR se stala „fiktivní revolucí“. Šlo o mytickou vizi, která pokud pojednávala o kapitalismu, byla zbytně dystopická, a pokud o socialismu, pak byla zpravidla růžově utopická.

¹⁰ Srov. např. *sebekritiku Citlivý bod vědeckotechnické revoluce* (Filipec et al., 1969). J. Filipec, A. Hodek, R. Richta a T. Vaško odmítli tvrzení, ze kterého vycházela značná část teorie reformního komunismu (a i část dřívějšího Richtova výzkumu), že se snižuje „dějinná úloha dělnické třídy“ a na její místo nastupuje inteligence.

¹¹ Srov. Filipec – Richta (1972), Kolektiv (1973).

¹² Srov. Zeman (2005).

Mezioborová studie Richtova týmu *CnR* vykazuje nadčasový a minimálně částečně utopický charakter. Náleží ke dvěma fundamentálním příspěvkům českého myšlení k vizím budoucích společností, které mají i své dimenze ekonomické, resp. sociálně-ekonomické. Touto druhou je utopie *O nejlepším státě* (Bolzano, 1932) – vědecké pojednání originální, překvapivé. Spis Bernarda Bolzana zůstává první původní, a dodnes i jedinou, ucelenou a systematickou českou utopií.¹³

Bolzano a Richta dodnes nejsou plně doceněni a známějšími zůstávají jejich díla v cizině. Bolzana a Richtu lze připomínat i v kontextu otázky posledního českého polyhistora. Bolzano usiloval o pronikání do samotných základů příslušného zkoumaného oboru. Mezioborovostí Richta připomíná Bolzana. S Bolzanem jej spojuje taktéž humanismus a vizionářský rozměr. Přičemž Richta na ústřední místo staví člověka, pro Bolzana zůstává obecné blaho důležitější nežli samotný člověk. Bernard Bolzano a Radovan Richta zůstávají největšími českými vizionáři.

Zdroje

- Bolzano, B. (1932): *Von dem besten Staate*. In Bolzano, B., Kowalewski, A. (ed.) (1932): *Spisy Bernarda Bolzana. Svazek 3: Von dem besten Staate / Bernard Bolzano's Schriften. Band 3: Von dem besten Staate*. Praha: Královská česká společnost nauk v Praze. ISBN nemá (česky *O nejlepším státě*. Plzeň: Martin Jašek 1934. ISBN nemá, *O nejlepším státě*. 4. vydání. Praha: Mladá fronta 1981. ISBN nemá).
- Dobeš, J. (2018): Akademik Radovan Richta: Vědeckotechnická revoluce v novém vydání? In Petráš, J., Svoboda, L. (eds.) (2018): *Bezčasí: Československo v letech 1972–1977*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů a České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, s. 112–128. ISBN 978-80-88292-24-1, resp. 978-80-87311-96-7.
- Filipec, J., Hodek, A., Richta, R., Vaško, T. (1969): Citlivý bod vědeckotechnické revoluce. Uzavřela se dějinná role dělnické třídy? *Rudé právo*, roč. 49, č. 221 (19. 9. 1969), s. 3. ISSN 0032-6569.

¹³ Srov. Sirůček (2022).

- Filipec, J., Richta, R. (1972): *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Jachiel, N. M., Stefanov, N., Richta, R., Farkaš, J., Kröber, G., Malecki, J., Mikulinskij, S. R. (eds.) (1988): *Základy teorie vědy*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Kolektiv (1968): Před rozhodnutím (O nový československý model socialismu). *Rudé právo*, roč. 48–49, č. 189 (10. 7. 1968), s. 3, č. 190 (11. 7. 1968), s. 5, č. 191 (12. 7. 1968), s. 5. ISSN 0032-6569.
- Kolektiv (1973): *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce*. Praha / Moskva: Svoboda / Politizdat. ISBN nemá (2. vydání. Praha / Moskva: Svoboda / Politizdat 1975. ISBN nemá).
- Mikulinskij, S. R., Richta, R. aj. (1982) (eds.): *Socialismus a věda*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Mlynář, Z. (1990): *Mráz přichází z Kremlu*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0196-2.
- Ondryáš, K. (1999): Akademik Radovan Richta: K 75. výročí narození Radovana Richty. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 10–13. ISSN 1211-8591.
- Richta, R. (1963a): *Člověk a technika v revoluci našich dnů*. Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. ISBN nemá.
- Richta, R. (1963b): *Komunismus a proměny lidského života: K povaze humanismu naší doby*. Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. ISBN nemá.
- Richta, R. (1966): Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 146–186. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. a kol. (1966): *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda. ISBN nemá (II. vydání. Praha: Svoboda 1967. ISBN nemá, III. rozšířené vydání. Praha: Svoboda 1969. ISBN nemá).
- Richta, R. (ed.) (1971): *Richta-Report. Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Radovan Richta und Kollektiv. Marxismus-Bibliothek. Band 10*. Frankfurt: Makol Verlag. ISBN nemá.
- Richta, R. et al. (1980): *Československo 2000: Prognóza vývoje socialistické společnosti do roku 2000*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.

- Richta, R., Levčík, B. (1967): Může být budoucnost plánovaná? *Plamen*, roč. 9, č. 9, s. 32–40. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2022): *Utopický vizionář Bernard Bolzano. S předmluvou L. Perného. 1. elektronické vydání (pdf)*, resp. 2. rozšířené a doplněné vydání. Praha: Institut české levice 2022. ISBN 978-80-11-02303-4.
- Sirůček, P. (2024): *Nové čtení Radovana Richty. S předmluvou R. Valenčíka. 1. elektronické vydání (pdf)*, resp. 2. doplněné a upravené vydání. Praha: Institut české levice. ISBN 978-80-908974-0-3.
- Šindelář, J. (1990): K historii o slávě a pádu knihy „Civilizace na rozcestí“ po srpnu 1968. *Filosofický časopis*, roč. 38, č. 5, s. 647–667. ISSN 0015-1831.
- Zeman, M. (2005): *Jak jsem se mýlil v politice*. Praha: Ottovo nakladatelství. ISBN 80-7360-260-1.

prof. Ing. Pavel Sirůček, Ph.D. | sirucek@vse.cz

je politický ekonom působící na Vysoké škole ekonomické v Praze (Fakulta podnikohospodářská, Katedra manažerské ekonomie; Prague University of Economics and Business, Faculty of Business Administration, Department of Managerial economics), nám. W. Churchilla 4, 130 00 Praha 3, Česká republika. Aktuálně se věnuje bublině 4.0, synergii současných krizí (včetně krize politické levice) a sociálně-ekonomické dimenzi českého, moravského a slovenského utopického myšlení.

Oprava: v 1. letošním čísle FSP se ve článku Evy M. Hejzlarové a Moniky Churé (Náhradní výživné jako nedostupná dávka? /Emoční/ bariéry jejího čerpání z perspektivy mladých dospělých dětí) nedopatřením na straně autorek objevila neúplná informace o zdroji financování daného výzkumu. Správné znění té informace je následující: „Zdroj financování článku: Cooperatio a Specifický vysokoškolský výzkum 260 728“. Autorky se za chybu omlouvají.

Odborný měsíčník Asociace poskytovatelů

sociálních služeb ČR

SOCIÁLNÍ SLUŽBY

www.socialnisluzby.eu

Z obsahu čísla červen-červenec:

- Aktuality APSS ČR, Stalo se 6
- Institut vzdělávání APSS ČR: Nabídka otevřených kurzů 9
- Fyzický kontakt je nezbytnou součástí výkonu sociální práce v obtížných situacích spojených s agresí 12
- Canisterapie očima terapeuta aneb Léčba psí láskou 14
- Práce s osobami se zkušeností se sexualizovaným násilím 18
- Statistika: Kolik osob pravděpodobně nežádá o přiznání příspěvku na péči? 22
- Speciální příloha: Umíme připravovat a podávat stravu v sociálních službách? 25
- Plánovaná role sociálních služeb v systému péče o válečné veterány v České republice 38
- Žít „doma“ v domově pro seniory až do konce 40
- Na hraně bezpečnosti a svobody: Hledání rovnováhy pro domovy seniorů podle projektu Domov domovem 46

Knihy, které nezestárlý

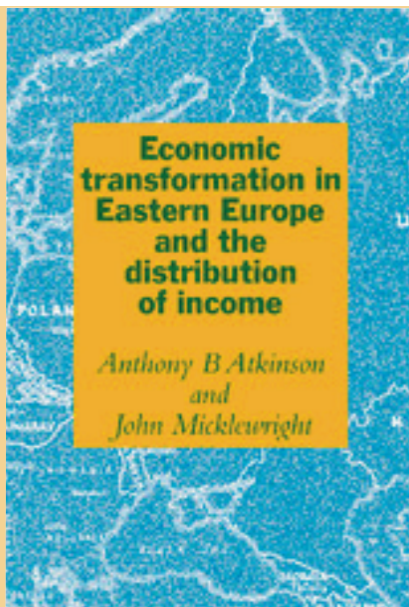
Ekonomická transformace východní Evropy a příjmová nerovnost

Jiří Večerník

Atkinson, Anthony B. – Micklewright, John: Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income. Cambridge University Press 1992, ISBN: 9780521438827.

Po roce 1989 se země střední a východní Evropy otevřely zájmu západních odborníků. Výjimečným příspěvkem je kniha *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*, která mapuje vývoj příjmové nerovnosti a chudoby na základě statistických dat za Československo, Maďarsko, Polsko a Sovětský svaz. Věnuje se následujícím otázkám: 1) Bylo rozdělení příjmů za komunistických režimů rovnoměrnější než v tržních ekonomikách? 2) Existovala za komunismu chudoba? Oproti očekávání autoři zjistili, že sociální statistika ve středoevropských komunistických zemích byla na vysoké úrovni a v mnohém převyšovala standardy západní statistiky, konkrétně Velké Británie, která zde slouží

jako komparativní základ. Trvalou hodnotu této knihy představuje její statistická příloha, která obsahuje podrobné údaje o rozdělení výdělků osob a příjmů domácností v uvedených zemích. Komplementárně k obrazu, jak jej představuje oficiální statistika, je ukázána odvrácená strana rozdělování v centrálně plánovaném systému: výhody nomenklatury, nedostatek zboží na trhu, manipulace s cenami a stínový trh.

Když byla proražena železná opona uzavírající Východ před Západem, uvolnil se zmrazený výzkumný potenciál zemí uzavřených za ní, avšak k významnému pohybu došlo i ve svobodných zemích nalézajících se před ní. Tehdy padly bariéry týkající se dat a kontaktů, kdy „západní“ výzkum zaměřený na exkomunistické země vyrostl jak houby po dešti. Informační vakuum se rychle zaplňovalo, včetně tématu ekonomické a sociální nerovnosti. Už v prvních letech po roce 1989 bylo napsáno mnoho studií, článků a dalších publikací, ze kterých je ale dnes už mnoho zapomenuto, zasuto či převrstveno. Avšak nikdo z nových badatelů v této oblasti nemůže nenarazit na – dnes už 32 let starou – knihu o ekonomické transformaci a příjmové distribuci.

Jejími autory jsou Tony Atkinson, jeden z nejpłodnějších britských autorů v oblasti sociální politiky, nerovnosti a chudoby (mj. poctěný královnou Alžbětou II. titulem Sir), a John Micklewright, tehdy mladý profesor ekonomie na Evropské univerzitě ve Florencii. Svým způsobem se však na publikaci podílely desítky statistiků a dalších odborníků ze střední a východní Evropy, které druhý z autorů opakovaně kontaktoval v zájmu získání dat a informací o příjmové diferenciaci, chudobě a sociální politice. V tomto ohledu je kniha unikátní. Stejně jako pro jiné oslovené osoby, také pro mne – jakožto kontaktní osoby za Československo – byla účast na přípravě knihy velkým poznávacím přínosem.

Autoři vyšli z přesvědčení, že nižší životní úroveň zemí střední a východní Evropy oproti Západu byla jedním z faktorů, které vedly k pádu komunistického režimu a následné transformaci politického a ekonomického systému. Vystala otázka, jak se vyvíjely životní podmínky od začátku reforem, a to jednak z hlediska průměrné životní úrovně a jednak z hlediska nerovnosti příjmů a životních podmínek. Důležitá ovšem byla výchozí pozice, takže pozornost autorů se nakonec zaměřila hlavně na ekonomickou a sociální nerovnost za komunismu a následující otázky: 1) Bylo rozdělení příjmů za komunistických režimů rovnoměrnější než v tržních ekonomikách? 2) Existovala za komunismu chudoba? Jak se vyvíjela situace těch nejméně majetných a kdo to byli?

Zájmem o dopady komunistického hospodaření na životní podmínky domácností se autoři chytli do léčky, která poněkud pozměnila původní záměr knihy a posílila její trvalou hodnotu. Když John Micklewright objížděl střední a východní Evropu,

s potěšujícím překvapením zjistil, že oproti očekávání byla příjmová statistika zejména ve střeoevropských komunistických zemích velmi kvalitní, dokonce v lecčem převyšující západoevropské standardy. Ačkoliv v případě Maďarska a Polska byla data o příjmové nerovnosti již před rokem 1990 do jisté míry na Západě dostupná (na rozdíl od Československa), západní ekonomové to nezaregistrovali. Protože jejich hlavní zájem patřil Sovětskému svazu, o němž byly informace nejchudší, vztáhli datový úhor i na jeho satelity.

Pozatek týkající se existence a kvality příjmových dat ve střeoevropských zemích měl na přípravu knihy zásadní vliv. Ačkoliv v původním plánu byla kniha zaměřena na ranou transformaci (což zůstalo zachováno v jejím názvu), nakonec se její přínos stal mnohem silnějším v prezentaci a výkladu příjmové distribuce a jejích souvislostí za komunistického režimu. Tento posun objasnili autoři následujícími slovy: „Věříme, že popisem situace za komunismu můžeme poskytnout základ evidence, na jejímž podkladě lze hodnotit ekonomickou transformaci devadesátých let“ (str. 5).

Trvalou hodnotu této knihy tak představuje především její statistická příloha zabírající téměř třetinu publikace (136 stran). Ta obsahuje podrobné údaje o rozdělení výdělků osob a příjmů domácností (resp. na osobu) v bývalém Československu (s rozdělením na české země a Slovensko), Maďarsku, Polsku a také v bývalém Sovětském svazu. Pro srovnání jsou uváděna data a informace za Velkou Británií. Data povětšinou zahrnují období sedmdesátých a osmdesátých let, často však sahají hlouběji, například v případě Československa až k prvnímu mikrocensu z roku 1958 a prvnímu mzdovému šetření z roku 1959. Kvantum dat převzatých ze statistických publikací (většinou tehdy interního charakteru a dnes už sotva dostupných) je obrovské a prokazuje – oproti výše zmíněnému přesvědčení západních odborníků – velké informační pokrytí příjmové situace a nerovnosti, zejména v komunistických zemích střední Evropy.

K tabulkám ze statistických úřadů autoři dopočítali distribuční charakteristiky, jako jsou kvantilové hodnoty, variační a Giniho koeficienty. Ty jim pak posloužily pro výklad a srovnávání v analytické části knihy. Ukázala se malá mzdová diferenciaci v Československu, následovaném Maďarskem, v kontrastu k mnohem větším

rozdílům ve Velké Británii. V Polsku se rozdíly ve výdělcích měnily od velkých na konci sedmdesátých let k menším v průběhu let osmdesátých. Ohledně bývalého Sovětského svazu autoři z dostupných dat dovozují, že příjmová diferenciacie se v jednotlivých svazových republikách lišila, přičemž ale i v těch nejvíce rovnostářských byla nerovnost větší než ve střeoevropských zemích.

Zdroje a metodika zjišťování příjmů jsou popsány v samostatné části. Autoři používají jako měřítko výzkumy ve Velké Británii a konstatují vysoký standard střeoevropských statistických šetření. Zkoumané výběrové soubory jsou mnohem větší, návratnost odpovědí vysoká a navíc „údaje o výdělcích poskytnuté respondenty jsou ověřeny u jejich zaměstnavatelů“ (str. 63). V debatách s autory jsem musel poukázat na rub tohoto spíše totalitního systému. A také na to, jak malé bylo využití těchto šetření vzhledem k jejich obrovským nákladům. Primární data nesměla opustit statistický úřad (to se mi podařilo až s mikrocensem 1988) a po publikaci naplánovaných tabulek byla data skartována. Po změně režimu musely být tyto „vysoké standardy“ šetření opuštěny, výrazně se rovněž zmenšila velikost datových souborů.

Analytické části knihy však sahají za statistická data a oficiální tvář komunistických režimů. Autoři píší o důsledcích plánované ekonomiky pro další zdroje nerovnosti, o nichž však nejsou informace. Jde například o výhody nomenklatury, nedostatek zboží na trhu, manipulace s cenami, stínový trh a skrytou nezaměstnanost. Mezi privilegia patřilo poskytování bytů a aut, přístup k zahraniční měně či k nedostatkovému zboží. V některých zemích existovaly i jiné zdroje příjmů než výdělků ve státním sektoru, což se týkalo zejména soukromého zemědělství v Polsku či drobného podnikání v Maďarsku. Kvalitativní popis této od statistiky odvrácené tváře příjmové distribuce je tak komplementem kvantitativního obrazu, jak jej podávala oficiální statistika.

Zamýšlíme-li se nad tím, jak rychle vznikla tato důkladná a obsažná kniha mapující dekády komunistického rozdělování v řadě zemí a jejich vykročení k novému ekonomickému a sociálnímu režimu, musíme se ptát, kde bychom našli obdobnou publikaci, jež by shrnula vývoj příjmů a životních podmínek v obdobné komparaci za uplynulých 30 let? Přitom sociální statistika za tu dobu ve všech ohledech nesmírně pokročila, komparativní šetření jsou na dosah ruky, databáze praskají ve švech

a navíc: několik doteků na klávesnici notebooku dnes nahradí pracné přepisování a dopočítávání dat. V mezidobí se ustavilo několik kamenných či virtuálních mezinárodních institutů zaměřených na ekonomickou nerovnost a počty článků týkajících se dané oblasti jdou až do desítek ročně. A přesto všechno: obdobnou publikaci souhrnně a komparativně mapující vývoj od doby pojednané v uvedené knize nenacházím.

doc. Ing. Jiří Večerník, CSc. | jiri.vecernik@soc.cas.cz

je vedoucím vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu Akademie věd ČR (Institute of Sociology, Czech Academy of Sciences), Jilská 1, 110 00 Praha 1, Česká republika. Zaměřuje se sociální nerovnost a sociální stratifikaci v zemích Visegrádu a EU.

Prestižní ocenění pro ekonoma z RILSA

Filip Mandys z RILSA a z Cambridgeské univerzity a Shivani Taneja z Kentské univerzity získali významnou cenu Rybczynski Prize. Každoročně ji uděluje britská Society of Professional Economists za vynikající ekonomický výzkum.

Autoři se ve vítězném článku [Is digitalisation boosting the decarbonisation of industries?](#) zabývali otázkou, do jaké míry rozvoj digitálních technologií přispívá k udržitelnosti životního prostředí. I když jsou moderní informační a komunikační technologie (dále též ICT) energeticky účinnější, rozšiřování množství ICT systémů může naopak uhlíkovou stopu průmyslových odvětví zvětšovat.

Ekonomové proto kvantifikovali vliv rozvoje ICT na spotřebu elektřiny v různých průmyslových odvětvích. Zjistili, že investice do ICT kapitálu vedou k poklesu relativní spotřeby elektřiny pro všechna průmyslová odvětví, v průměru o 7,8 % při 1% navýšení kapitálu ICT.

Výzkum rovněž analyzoval rozdíly mezi jednotlivými zeměmi v rámci vlivu digitalizace na dekarbonizaci Evropy. Největší úspory energie vlivem rozvoje ICT byly zaznamenány v průmyslových odvětvích v Německu a ve Spojeném království.

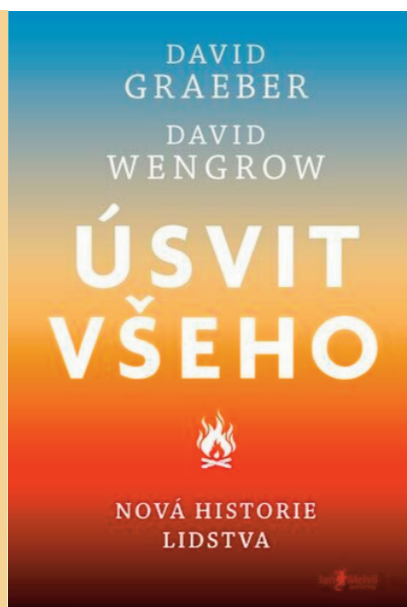
Recenze

Úsvit všeho

Jan Keller

Graeber, David – Wengrow, David: Úsvit všeho. Nová historie lidstva. Brno: Jan Melvil Publishing 2024, 648 stran, ISBN: 978-80-7555-204-4.

Autor recenze uvádí, že hodnocenou knihu lze číst ve třech různých rovinách. Ta první obsahuje řadu neobvyklých, někdy až provokativních tezí bohatě zdokumentovaných a opřených o rozsáhlý výzkumný materiál. V druhé rovině lze sledovat výrazné rysy postmoderního myšlení. A zatřetí kniha obsahuje tvrdou kritiku současné společnosti. Jan Keller oceňuje invenci a nonkonformitu autorů. Za postmoderní prvky jejich přístupu označuje například zpochybňování konceptu evoluce a pokroku (či přesněji mýtu, který si o něm moderní společnost vytvořila) a averzi vůči tzv. velkým vyprávěním, ať již mají podobu náboženských dogmat anebo vědeckých teorií.

Kniha britského archeologa Davida Wengrowa a amerického antropologa Davida Graebera pojednává o počátcích toho, co jsme zvyklí nazývat civilizací. Konfrontuje naše zažitá představy tradované v učebnicích po celé generace s výsledky řady nejnovějších archeologických objevů a antropologických výzkumů. Knihu můžeme číst ve třech různých rovinách. Ta první a nejnápadnější obsahuje řadu neobvyklých, někdy až provokativních tezí bohatě zdokumentovaných a opřených

o rozsáhlý výzkumný materiál. V další rovině si můžeme povšimnout, jak nápaditým a přesvědčivým způsobem dokáží oba autoři argumentovat v linii toho, co bývá poněkud neurčitě nazýváno postmoderní myšlení. A konečně kniha obsahuje tvrdou kritiku současné společnosti, tedy toho, co se nakonec vynořilo po mnoha a mnoha tisíciletích historických pokusů a omylů, k nimž docházelo na překvapivě odlišných místech naší planety.

Nejprve tedy alespoň k některým z krajně neobvyklých až provokativních tezí. Hned v úvodu práce autoři konfrontují tvrzení Rousseaua a Hobbesa s předhistorickými a etnografickými fakty. Snaží se přitom dokázat, že osvícenští filozofové si uvědomovali, že za ideály svobody a rovnosti vděčí do značné míry domorodým národům z Nového světa. Domorodé představy o osobní svobodě, vzájemné pomoci a politické rovnosti, s nimiž se Francouzi a Angličané setkávali u severoamerických indiánů, udělaly na osvícence velký dojem. Vyznívala z nich ostrá kritika evropské civilizace, na kterou osvícenští filozofové reagovali ve svých konstrukcích o přirozeném stavu či o původní válce všech proti všem. Sami si přitom nebyli zdaleka jisti, zda jsou tyto ideály vůbec slučitelné s pokrokem, který přinesla počínající průmyslová společnost.

Už to je docela neobvyklé. Politická filozofie se po stovky let zaobírala tím, co plyne z tvrzení osvícenských filozofů. Nezkoumala ani zdaleka tak pečlivě, nakolik jsou tato tvrzení pravdivá, a už vůbec si nekladla otázku, zda vůbec považovali svá tvrzení za ověřená sami velcí filozofové rané modernity.

Autoři konfrontují filozofické spekulace s realitou. Podle klasického učebnicového schématu došlo během historicky poměrně krátké doby k epochálnímu přechodu od lovců a sběračů k usedlým zemědělcům. Spolu s tím se rodí instituce soukromého vlastnictví a namísto původního rovnostářství nastupuje příkrá společenská nerovnost. Graeber a Wengrow zpochybňují bod po bodu každou z těchto tezí a uvádějí nespočet případů, kdy tomu bylo jinak. Na příkladech z různých kontinentů ukazují, že svět lovců a sběračů se zdaleka neomezoval jen na malé tlupy a že ne všechny malé tlupy byly na počátku rovnostářské. Některé společnosti lovců a sběračů byly schopny podporovat kněžské kasty, rodovou šlechtu, a dokonce i stálé armády. Některé znaly systémy pozemkové držby, některé praktikovaly otroctví, jiné obojí z nějakých důvodů odmítaly. Některé pečlivě střežily majetek

a již od raných dob provozovaly soukromé vlastnictví, jiné shromážděný majetek periodicky ničily v rámci pečlivě režírovaných kolektivních rituálů.

Další výzkumy dokládají, že lovci a sběrači již dokázali budovat monumentální stavby a pořádali velké a nákladné pohřby, což obojí předpokládalo koordinaci činnosti značného počtu lidí. Některé z těchto skupin byly už dávno před přechodem k zemědělství uspořádány hierarchicky, u jiných nebyl ani přechod k zemědělství spojen s privatizací půdy, se vznikem soukromého vlastnictví a s nástupem mocenské hierarchie v podobě vzniku vrstvy dohlížitelů a vládců.

Samotný přechod k zemědělství přitom nebyl náhlým objevem, který by nashromáždil jakousi neolitickou revoluci. Už mnozí lovci a sběrači uměli pěstovat rostliny a chovat zvířata. Nevěnovali se však těmto činnostem, které považovali za příliš časově náročné. I poté, co začali systematictěji obdělávat půdu, stala se tato aktivita jen jedním z doplňků lovu, sběru a rybolovu, které zůstávaly pro obživu celých kmenů i nadále dominantní. Řada kultur, která k zemědělství přešla, po kratším či delším čase rolničení zase zanechala a vrátila se k dřívějším způsobům obživy.

Mnohem složitěji a nejednoznačněji, než bývá tradováno, probíhal podle Graebera a Wengrowa také rozvoj měst. Nemálo prvních měst mělo svoji vlastní samosprávu, neocitly se pod vládou vůdců a jejich úředníků, což je patrné i z toho, že v nich absentovaly chrámy a paláce. Jiná města byla sice ve svých počátcích spojena s určitou centralizací moci, v průběhu vývoje v nich však ústřední moc slábne a je nahrazována kolektivnějšími formami řízení. Docházelo k tomu například v Číně anebo Mexiku. Autoři rovněž uvádějí příklady z Mezopotámie, údolí Indu i z Ukrajiny, kde došlo k nárůstu organizovaného osídlení, aniž by zároveň došlo ke koncentraci soukromého majetku anebo k soustředění moci v rukou vládních elit.

Nelze proto jednoznačně odpovědět na otázku, zda bylo uspořádání lidských skupin už od prehistorických dob rovnostářské, anebo naopak hierarchické. Ve skutečnosti bývalo velice často sezónní, takže v jednom ročním období mělo výrazně centralizované hierarchické rysy, po zbytek roku bylo rozptýlené a mnohem rovnostářštější. Toto věčné oscilování mezi dvěma tak odlišnými podobami bránilo tomu, aby se vytvořily trvalé formy nadvlády, které si dnes spíše z ideologických důvodů spojujeme s „vyspělými politickými systémy“.

Tyto úvahy vedou autory ke zkoumání počátků státní moci. O státu lze podle nich hovořit tam, kde se společně projevují tři základní formy nadvlády. Jde o kontrolu násilí vykonávanou těmi, kdo si nárokují svrchovanost nad určitým územím, dále o kontrolu informací, jež má podobu státní správy, a konečně o výkon charismatické moci, ať již v provedení jednotlivců či celých skupin válečných hrdinů. Tyto tři principy spolu nijak nesouvisí a po dlouhou dobu se vyskytovaly nezávisle na sobě, jsou přesvědčení autoři. Je-li ve hře pouze jeden z nich, hovoří o politických režimech prvního řádu, v případě spolupůsobení dvou principů mluví o režimech druhého řádu a uvádějí řadu příkladů takových kombinací. Pouze tehdy, dojde-li k propojení všech tří forem moci, jedná se o stát v pravém slova smyslu. Mezi prvními z nich autoři uvádějí starý Egypt a říši Inků.

Vývoj státní moci v moderní době podle nich nepřináší oproti minulosti mnoho nového. Kombinace svrchované moci a byrokratických technik sběru informací ohrožuje individuální svobodu neméně než v kdykoliv v minulosti. Má tomu čelit demokracie, v dnešní době ovšem, jak autoři konstatují, „chápeme demokracii spíše jako hru na vítěze a poražené, již se účastní pouze mimořádní jedinci, přičemž zbytek je do značné míry zredukován na přihlížející“.

Státní moc v jakékoliv podobě považují Graeber s Wengrowem už z definice za hrozbu pro svobodu těch, nad nimiž je vykonávána. Stát tvrdě penalizuje neuposlechnutí příkazů mocenské elity, podvazuje možnosti měnit sociální vztahy a společenské uspořádání. V tom či onom rozsahu ponechává lidem pouze možnost území státu opustit. Určitý optimismus autorů ohledně dalšího vývoje vychází z jejich víry v to, že stát se jako instituce vyčerpá a dříve nebo později dojde k opětovnému rozpojení tří forem moci, které se v dějinách propojily jen dočasně.

Řada tvrzení, která mohou působit poněkud překvapivě, má ve skutečnosti svého společného jmenovatele, i když se o něm autoři explicitně nezmiňují. Jsou systematickou a vzácně promyšlenou ilustrací postmoderního pohledu na společnost. Povšimněme si jen některých rysů postmodernismu obsažených v jejich výkladu dějin.

Graeber a Wengrow zpochybňují koncept evoluce jako zákonitého následnictví stále vyšších a vyspělejších etap podoby společnosti. Nesouhlasí s přesvěd-

čením evolucionistů, že motorem dějin je technologický rozvoj a s ním spjaté změny ve způsobech získávání obživy. Nesouhlasí ani s představou, že nárůst komplexnosti společnosti nutně vede k rozvoji mocenské hierarchie a ke vzniku potlačujících aparátů a že tento vývoj je nevyhnutelný.

Typicky postmoderní je jejich zpochybnění pokroku, či přesněji mýtu, který si o něm moderní společnost vytvořila. Snaží se doložit, že idea pokroku byla formulována v 18. století jako obrana před kritikou neřestí evropské civilizace vyslovovanou intelektuály z řad kolonizovaných domorodců. Konstatují, že v případě pokroku zdaleka nejde jen o akademický argument. Na tvrzení o zaostalosti národů, jež pokrokem neprošly, stála celá mašinérie kolonialismu. Narativ, že pokrok západní civilizace vede k většímu štěstí, bohatství i bezpečí všech, nedokáže vysvětlit, proč musel být všude mimo Evropu zaváděn pokrok násilím.

Mohli bychom jmenovat další postmoderní momenty v jejich argumentaci. Jsou z principu proti velkým vyprávěním, ať již mají podobu náboženských dogmat anebo vědeckých teorií. Neuznávají nadřazenost euroamerické civilizace a její misijní poslání, popírají, že by Evropa byla po celá dlouhá období lidských dějin v něčem výjimečná. Proto také nepřičítají schopnost podávat intelektuální výkony pouze evropským myslitelům, hovoří například o domorodých intelektuálech v předkolumbovské Americe. Když v této souvislosti ukazují, jak kritika evropských poměrů ze strany těchto domorodých intelektuálů inspirovala osvícence, konstatují, že tato okolnost propůjčila otázkám rovnosti a svobody zcela jiný rozměr a význam, než dokud tyto pojmy přežívaly v evropském myšlení jen díky antické filozofické tradici a skrze proudy hereze.

Do konceptuální výbavy postmoderny patří také trvání na tom, že věda není zdaleka jediným nástrojem poznání, a popírání priority vědců před laiky při hledání pravdy, tedy popření přednosti učeného rozumu před každodenní moudrostí. Patří sem i důraz na hravost jako heuristický přístup. Autoři vyjadřují své přesvědčení ve výmluvné zkratce: národy zkoumané atropology nejsou o nic hloupější než tito antropologové.

Na mnoha místech je kniha zdařilou ilustrací postmoderního motivu mozaikovitosti světa. Dnešní lidstvo vzniklo z velice pestré mozaiky, jejíž prvky byly od

dávných časů navzájem mnohem odlišnější, než jsou dnes. Neexistuje jednotná původní podoba lidské společnosti. Sociální a zejména kulturní rozdíly mezi našimi prapředky bývaly vždy v minulosti ještě větší než ty fyzické.

K typicky postmoderním prvkům výkladu patří též popírání významu autorství, což je prezentováno na příkladech řady zcela anonymních objevů v oblasti zemědělství, zpracování potravin, metalurgie, hrnčířství a mnoha dalších vynálezů, které daly charakter celým epochám.

Postmoderna bývá často považována za způsob, jak rozložit, dekonstruovat vše pevné a jak oproti řádu vyzvednout nevyzpytatelný chaos. Graeber a Wengrow se naopak snaží být konstruktivní, jejich knihu lze číst jako sen o znovuoživení polozapomenutých alternativ.

Opakovaně zdůrazňují své základní přesvědčení: „Není pochyb, že se na světě něco příšerně pokazilo. Velmi malé procento populace ovládá osudy téměř všech ostatních a činí tak stále katastrofálnějším způsobem“.

Připouštějí, že je dnes nesmírně obtížné představit si nějaký alternativní řád společnosti odlišný oproti tomu, který se během posledních několika staletí prosadil v modernitě. Upozorňují však na to, že naši předci a prapředci se na rozdíl od nás mezi rozličným uspořádáním přesouvali velmi často a činili tak pravidelně. Pouze naše společnost se „zasekla“ ve stavu, který považujeme za jediné možné.

Kniha Úsvit všeho je v prvé řadě polemikou s dnes zcela běžným názorem, podle něhož je nevyhnutelným důsledkem rozrůstání společnosti vznik struktur nadvlády. Podle tohoto názoru platí, že čím početnější sociální skupina, tím komplexnějšího systému dohledu a kontroly je zapotřebí k udržení jejího fungování. Podle tohoto pohledu vyšší komplexnost nutně znamená vyšší míru hierarchie.

Oproti převládajícím názorům se autoři snaží doložit, že původ struktur nadvlády nesouvisí se vznikem soukromého vlastnictví. Odpradáva bývaly pravidlem určité majetkové rozdíly mezi jednotlivci a celými skupinami. V mnoha dřívějších společnostech však, na rozdíl od dneška, neexistoval způsob, jak převést odlišnost bohatství na rozdíly v moci, které jedněm umožňují přinutit druhé, aby dělali, co sami činit nechtějí. V minulosti existovaly rozsáhlé oblasti a velmi dlouhá časová období, kdy rozdíly v majetku se nepromítaly do schopnosti udělovat rozkazy a vymáhat je-

jich splnění. Není náhodou, že do indiánských jazyků se nedaly přeložit pojmy jako „pán“, „příkázání“, „poslušnost“. Hlavní otázka proto nezní, kdy se vlastně objevili náčelníci a králové, ale odkdy už nebylo možno jejich příkazy beztestně ignorovat.

Podobně nepovažují autoři za základní otázku dějin to, jak vznikla společenská nerovnost. Neexistuje podle nich důvod domnívat se, že malé skupiny vykazují automaticky rovnostářství, ale ani důvod myslet si, že velké a početné společnosti musejí mít nutně hierarchický a byrokratický charakter. Jestliže nerovnost můžeme vysledovat v jakémkoliv období dějin, musíme se ptát, proč se v některých dobách a na některých místech prosadila možnost podílet se spolu s druhými na rozhodování o společném životě.

Možný lék na „zaseknutí“, ve kterém uvázla naše civilizace, spatřují autoři v návratu k tomu, co považují za základ politického postoje – tedy ke schopnosti uvědomit si, že i jiná uspořádání jsou možná.

Připouští, že spolu s opicemi sdílíme tendenci k dominantně submisivnímu chování. Typicky lidskou je však, podle jejich názoru, schopnost tuto touhu k ovládnutí druhých vědomě potlačit. Autoři se domnívají, že především v mimoevropské historii k takovému prozření docházelo opakovaně, a věří, že Evropa snad ještě zcela neztratila šanci poučit se.

Prof. PhDr. Jan Keller, CSc. | jan.keller@osu.cz

je profesorem na Katedře zdravotně-sociálních studií Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity (Faculty of Social Studies, University of Ostrava), Českobratrská 16, 702 00 Ostrava, Česká republika. Zaměřuje se na dějiny sociologie, sociologii organizace a na problematiku sociálního státu.

Vietnam vzdálený i blízký

Ondřej Slówik

Svobodová, Andrea: Vietnam vzdálený i blízký: potomci Vietnamců v Česku. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum 2024, 150 stran, ISBN 978-80-246-5620-5.

Recenzovaná publikace se věnuje analýze životních osudů potomků vietnamských migrantů žijících v České republice na pozadí transnacionalismu. Za záslužnou lze považovat snahu autorky rozkrýt vybrané stereotypní představy týkající se potomků Vietnamců v České republice a nabídnout hlubší pohled na jejich životní praktiky a formování identit. Publikace se sice snaží zaměřovat na výzvy a odlišnosti, kterým potomci vietnamských migrantů čelí ve srovnání se svými vrstevníky, což je v tomto kontextu určitá tematická inovace, ovšem, jak autorka sama přiznává, potomky Vietnamců se v ČR zabývá řada autorů a studií. Z vietnamistické perspektivy je poněkud škoda, že se více studií nevěnuje životním aspektům generace rodičů těchto lidí. Pokud k tomu již dojde, sběr dat a výzkumná práce bývá realizována přes tlumočníka, takže závěry bývají v mnoha ohledech rozostřeny či přímo ztraceny v překladu.

V první kapitole recenzované publikace autorka představuje užitou terminologii a metodologii výzkumu. Nejvíce prostoru zde věnuje fenoménům transnacionalismu a narativního přístupu při studiu migrantů. Druhá kapitola nabízí vhled do historie vývoje vietnamské migrace na našem území a popis posunu v jejich migračních strategiích. Třetí kapitola popisuje období dětství a dospívání potomků vietnamských migrantů s důrazem výchovu, rodinné hodnoty a české chůvy. Ve čtvrté kapitole

se autorka zaměřuje na partnerské vztahy potomků migrantů a zejména pak na problematiku vztahů mezikulturních. V kapitolách pět a šest si čtenáři mohou přečíst několik narativních biografí a dozvědět se více o konstruování identit a podobách transnacionalismu z osudů těchto konkrétních vypravěčů. V závěrečné kapitole autorka nastiňuje, jakým směrem by se mohl ubírat její budoucí výzkum.

Na počátku své práce zmiňuje autorka zkratkovitou metaforu „banánové děti“, která je pro potomky vietnamských migrantů v české společnosti i v médiích velmi oblíbená. Autorka se z mého pohledu správně zamýšlí nad tím, zda je „opravdu možné, aby zkušenosti a pocity tak rozmanité skupiny vystihla jediná kategorie?“ Nálepka „banánové dítě“, pomineme-li nelichotivé asociace, jež v české kultuře s banánem existují, naznačuje, že tito lidé jsou mentalitou Češi a s Vietnamem je pojí pouze barva pleti, proti čemuž hovoří nejen tato publikace, ale i další vědecký výzkum či i pouhá osobní zkušenost s příslušníky této skupiny. Autorka též rozbíjí stereotyp o „geniálních“ a „hodných“ vietnamských dětech s tím, že to nelze aplikovat plošně. Navíc i charakteristika a motivace samotných vietnamských migrantů se v čase měnila od jedinců, kteří museli projít výběrovým řízením, jazykovým kurzem a dostali se k nám spíše za odměnu, až po jedince, kteří sem přijeli prostřednictvím pracovních agentur ve snaze pozdvihnout svůj společenský status. Tato proměna se pak propisuje i do charakteristiky jejich potomků.

Za inovativní přístup lze považovat snahu autorky pohlížet na potomky vietnamských migrantů z transnacionalistické perspektivy. V tradičním pojetí se u těchto jedinců zkoumala zejména schopnost asimilace v novém prostředí a jejich život zde, aniž by se jejich životní zkušenost a formování identity příliš vztahovaly k prostředí, z něhož tito jedinci přicházeli. Zejména v šesté kapitole se můžeme dočíst o praktických případech sociální remitence, translokality a pocitu sounáležitosti.

Práce velice dobře ilustruje dilemata a kulturní rozpolcenost potomků vietnamských migrantů zejména na tématu českých chův („babiček“) a smíšených vztahů. V obou situacích se jasně manifestuje kulturní a jazyková bariéra. Rodiče zaměstnají českou chůvu, aby se jejich dítě naučilo česky a proniklo do české kultury, sami zatím pracují a netráví s dítětem příliš času. Dítě si často vypěstuje s chůvou velice důvěrný vztah a pevně zakotví v české kultuře i mentalitě. Rodiče jsou na jednu stranu rádi,

avšak na druhé straně začnou poněkud žárlit a osočovat potomka z „mát gốc“, tj. „ztráty kořenů“. Situace s českým partnerem bývá ještě ožehavější. U vietnamských dívek se rodiče obávají, že nebudou zeti a jeho rodině rozumět jazykově ani kulturně a že zeť nakonec dceru opustí, protože většina vietnamských rodičů má za to, že evropští muži jsou přelétaví, což můžeme považovat za podobný stereotyp, jako že vietnamské děti jsou geniální. Když se jedná o syna vietnamských migrantů, problém se dále komplikuje tím, že (zejména prvorozený) syn má vůči své rodině (často i širší) mnoho povinností vyplývajících z vietnamské kultury a tradic. Mnoha těchto povinností jako například péči o oltář předků se manželka musí aktivně účastnit, což vyžaduje poměrně hlubokou znalost kultury a jazyka Vietnamu. Role manželky ve vietnamské rodině je daleko více tradiční než v českém kontextu. Manželka zastává domácí práce, péči o děti, a navíc mívá i zaměstnání. Vietnamští rodiče se proto často oprávněně obávají, že česká žena takový výhled nebude ochotna akceptovat.

Publikace si klade mnoho zajímavých otázek: Žijí vietnamští rodiče a jejich děti v Česku v oddělených „kulturních“ světech, nebo se jejich světy spíš prolínají? Je etnicita pro potomky migrantů volitelnou složkou identity? Jakou roli hraje v životě dětí narozených Vietnamcům v Česku vietnamská kultura? atd. Na valnou většinu z nich čtenář dostane v textu odpověď, což z knihy činí přínosnou publikaci zejména pro ty, kteří se o vietnamskou komunitu teprve začínají zajímat a nepřišli s ní zatím příliš do styku.

Mgr. Ondřej Slówik, Ph.D | ondrej.slowik@ff.cuni.cz

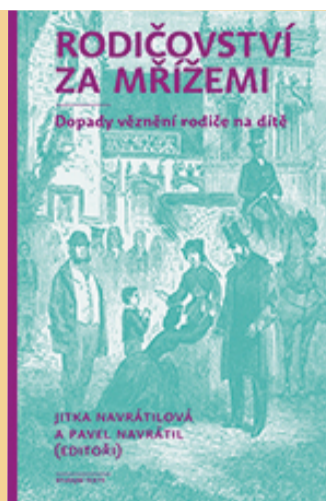
je odborným asistentem na vietnamistice při Ústavu asijských studií FF UK v Praze (Faculty of Arts, Vietnamese studies at the Department of Asian studies), nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, Česká republika. Zaměřuje se na lingvistiku a zejména na jazyková specifika vietnamských migrantů.

Rodičovství za mřížemi

Jan Mertl

Navrátilová, Jitka – Navrátil, Pavel (eds.): Rodičovství za mřížemi: dopady věznění rodiče na dítě. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum; Brno: Masarykova univerzita 2023, 200 stran, ISBN 978-80-246-5793-6.

Kniha se zabývá dosud opomíjeným tématem dopadů věznění rodiče na dítě a jeho prospívání. Tým autorů je složen multioborově, což umožňuje komplexní přístup, a jednotlivá témata jsou podložena bohatou relevantní literaturou. Na velmi pokročilé úrovni je práce s daty a faktografií, tedy publikace se opírá o kvalitní výzkumnou práci. Obsahuje podrobné zmapování vznikajících sociálních situací a konstruktivní návrhy na zlepšení situace dětí, respektive i rodin s uvězněným rodičem jako celku. Hodnocenou knihu lze doporučit čtenářům zájímajícím se o hledání východisek ze složitých životních osudů.

Problematika dopadů věznění rodiče na dítě vsutku nepatří k věcem všedním, kterými bychom se zabývali pravidelně, ani nespadá do typického arzenálu odborníků věnujících se sociální politice. Je to v principu jev, který má nádech patologie a nešťastných životních osudů, a většina lidí kolem něj vhodí po špičkách, pokud ovšem od něho rovnou „neodejde“. Nicméně, jak autoři knihy Rodičovství za mřížemi přesvědčivě dokládají, tyto životní situace se vyskytují a jejich dopady na děti, které nemají s příčinami vzniku těchto situací nic společného, jsou nepochybně značné a mohou být předmětem i zdrojem řady závažných úvah a zjištění.

Děti rodičů ve vězení čelí mnoha výzvám, které mohou výrazně ovlivnit jejich psychický a emocionální vývoj. Tyto děti často zažívají stigmatizaci a sociální izolaci, protože jejich rodinná situace je společensky neobvyklá a často nepochopená.

Nedostatek každodenního kontaktu s rodiči může vést k pocitům osamělosti, smutku a úzkosti. Mnohé z těchto dětí se také musí potýkat s finančními problémy a zvýšenou zodpovědností v domácnosti. Je důležité, aby společnost a sociální služby těmto dětem poskytovaly potřebnou podporu a pochopení, aby mohly co nejlépe zvládat tyto těžké okolnosti a vyvinout se v zdravé a vyrovnané dospělé osoby.

Autoři si při psaní knihy pokládali řadu otázek, například: Bylo by pro děti lepší, aby nebyly v kontaktu se svými vězněnými rodiči? Co udělá vězení se vztahem mezi rodičem a dítětem? Při hledání odpovědí uplatňují důsledně vědecký přístup, což může být pro běžného čtenáře zprvu trochu náročnější, neboť samotný text je strukturován i podložen na úrovni odborné knihy. To podtrhuje fakt, že za každou kapitolou lze nalézt seznam relevantní literatury.

Autoři podrobně mapují řadu situací a jevů, které jsou se vztahy dětí a uvězněných rodičů spojeny. Při čtení si často uvědomíme, že mnohé z nich nutně vyplývají ze situace a jsou dány právě tím, že rodič byl odsouzen k výkonu trestu. To se může stát primárně z důvodů závažných a zásadně patologických, nicméně v některých případech též jako výsledek určité souhry okolností, nedbalosti či nešťastných životních osudů. Kniha však tyto důvody nijak nehodnotí, zaměřuje se primárně na vztah rodičů a dětí v těchto specifických podmínkách. Z věcného hlediska se tak při čtení knihy opakovaně vkrádá myšlenka, že řešíme něco, co by vlastně za ideálních podmínek nemuselo vůbec být. Inu, nemuselo, ale je a bude, neboť trestnou činnost nelze v principu zcela vymýtit. Kniha proto navazuje na přístup k věznění jako akceptované (byť v drtivé většině případů nechtěné) sociální reality a klade si otázky, co s tím a jak, když už to je, to udělat snesitelné a snížit dopady na (v drtivé většině případů nevinné) okolí. Tak trochu to připomíná koncerty amerického zpěváka Johnnyho Cashe ve vězeních Folsom Prison a San Quentin, které přinesly do tohoto prostředí kulturní impulzy a skvělou hudbu bez ohledu na to, kdo byli nebo čím se provinili jeho posluchači.

Kniha je rozdělena do osmi hlavních kapitol, které se věnují tématům, jako je wellbeing dítěte, vztahům mezi dětmi a rodiči, problematice otcovství u vězňů, traumátům u dětí uvězněných rodičů, právům dětí a jejich ochraně v situacích spojených s výkonem trestu jejich rodiče. V textu je také obsažena řada údajů a případových

studií, respektive spíše příběhů. Po stránce struktury textu a jeho faktografického podložení tak knize nelze nic vytknout, její formát a zpracování plně odpovídá zásadám vědecké práce. Také zacházení s teoretickými koncepty a pojmy je v knize na velmi dobré úrovni a je vidět, že autoři mají zkušenosti s formulací zjištěných poznatků i jejich podkládáním daty. Zprvu nenápadná, ale o to důležitější je část Hledání cest ze stínu vězení, která obsahuje pečlivě a věcně formulovaná doporučení, která přispívají ke změně situace pozitivním směrem a dávají návod, jak se k daným problémům konstruktivně stavět.

Přístup obsažený v knize má nejen význam mapování reality, ale může posloužit také jako prevence negativních dopadů uvěznění rodičů. To má význam také z hlediska životních drah dětí a omezení rizik opakování sociálních patologií v rodinách. Z věcného hlediska je tak význam knihy poměrně značný, neboť se pokouší pozitivně ovlivnit v principu obtížné životní osudy, kde je často obtížné začarované kruhy rozetnout.

Knihu rodičovství za mřížemi lze doporučit čtenářům zájímajícím se o hledání východisek ze složitých životních osudů. Nepochybně je zajímavá pro všechny, kteří se s danou problematikou setkávají pracovně, jak v přímé souvislosti práce s osobami ve výkonu trestu, tak i nepřímo při sociální práci s rodinami, jejichž člen se ve vězení nachází. Pečlivé podložení daty a faktografií by zase mohlo zaujmout odborníky relevantních vědních oborů. Celkově tak lze shrnout, že recenzovaná kniha v české literatuře chyběla a výrazným způsobem nasvítla téma, nad nímž mnoho lidí přivírá oči, protože neví, jak s ním zacházet nebo jak se k němu postavit. Po přečtení hodnocené publikace víme, že i v této oblasti se dá pro zlepšení hodně udělat.

Doc. Ing. Jan Mertl, Ph.D. | (jan.mertl@outlook.com)

absolvoval doktorské studium na Národohospodářské fakultě VŠE v Praze u prof. Krebse. Nyní je docentem v oboru hospodářská politika na katedře financí Vysoké školy finanční a správní (Department of Finance, University of Finance and Administration), Estonská 500, 101 00 Praha 10. Odborně se věnuje sociálnímu zabezpečení, veřejným financím a zdravotní politice.

Summaries of non-reviewed articles

Reform of value added taxation

The author first addresses the history and present of value added tax before proposing its abolition, and outlines a number of related reforms. According to the author, value added taxation has many shortcomings which, together with high tax evasion rates, limit the essential development of, inter alia, Czech social security. The “first generation” reform of value-added tax in the EU will not be easy; the most significant obstacle concerns lobbying. The optimal option for this reform is to replace this tax with a wage tax and broadly conceived corporate and self-employed income (business tax) taxation; according to the author, both can be merged with the current taxation of personal and corporate incomes, including employer social security contributions. In addition, supplementary taxes should be collected without delay from the Czech financial sector.

Remuneration transparency and fairness according to EU Directive 2023/970

The article focuses on selected aspects of EU Directive 2023/970 and the options available for their solution. It focuses on those areas that most require changes in current approaches, especially concerning the issue of unequal pay for women and men. According to the author, the introduction of this directive has the potential to help establish fair pay regimes regardless of gender, age, race, ethnicity, etc. However, its implementation is debatable in many aspects.

The scientific and technical revolution and post-industrial socialism by Radovan Richta

The article commemorates the 100th anniversary of the birth of leading Czech scientist Radovan Richta (1924 – 1983). The author identifies the focus of Richta’s lifelong efforts as the study of the problems of the scientific and technical revolution under socialism and its social and human contexts. He became famous in both the East and West for his interdisciplinary study *Civilisation at the Crossroads*, which was ahead of its time in many ways. Richta’s theory of technological evolution (tool-machine-automation), vision of post-industrial socialism, etc. are considered of particular importance. Richta was one of the co-authors of the term industrial society, one

of the first to consider the idea of a global revolution, etc. Richta's humanistic message remains inspiring even in the light of civilisational crossroads and contemporary crises. Richta (and his teams) can be described as the forerunner of reflections on the knowledge society, the cyber revolution, globalisation, the fourth industrial revolution and the impacts of technologies 4.0 and 5.0, reports of the Club of Rome, the theory of human capital, the systemic approach, the theory of chaos, etc.

Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income

After 1989, the countries of Central and Eastern Europe became of interest to Western experts. Exceptional contributions in this respect include the book *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*, which maps the development of income inequality and poverty based on statistical data for Czechoslovakia, Hungary, Poland and the Soviet Union. It addresses the following questions: 1) Was the distribution of income under communist regimes more equal than in market economies? 2) Did poverty exist under communism? Contrary to expectations, the authors found that social statistics in Central European communist countries were at a high level and, in many aspects, exceeded the standards of Western statistics, specifically Great Britain, which serves as the comparative basis. The enduring value of this book comprises its statistical appendix, which contains detailed data on the distribution of personal earnings and household income for the countries of interest. In addition to the picture as presented by official statistics, the reverse side of the distribution system in centrally planned economies is also highlighted: the advantages of nomenclature, the scarcity of goods in the market, price manipulation and the grey market.

Review of the book “The Dawn of Everything”; Graeber, David - Wengrow, David: Úsvit všeho. Nová historie lidstva. Brno: Jan Melvil Publishing 2024, 648 pages, ISBN: 978-80-7555-204-4

The author of the review suggests that the assessed book can be read on three different levels. The first contains a number of unusual, sometimes even provocative theses that are richly documented and supported by extensive research material. The second level includes distinctive features of postmodern thinking. And, thirdly, the book provides a harsh critique of contemporary society. Jan Keller is particularly appreciative of the authors' invention and nonconformity. The postmodern elements of their approach comprise, for example, the questioning of the concept of evolution and progress (or, more precisely, the myth that modern society has created around

this concept) and an aversion to so-called grand narratives, whether they take the form of religious dogmas or scientific theories.

Review of the publication “Vietnam both distant and near”; Svobodová, Andrea: Vietnam vzdálený i blízký: potomci Vietnamců v Česku. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum 2024, 155 pages, ISBN 978-80-246-5620-5

The reviewed publication is devoted to the analysis of the life destinies of the descendants of Vietnamese migrants living in the Czech Republic against a background of transnationalism. The author's efforts “to expose certain stereotypical ideas regarding the descendants of Vietnamese immigrants in the Czech Republic and to offer a deeper insight into their life experiences and identity formation” is praiseworthy. The publication attempts to focus on the challenges and differences that the descendants of Vietnamese immigrants face compared to their contemporaries, which in this context represents an interesting thematic innovation; however, as the author herself admits, “the descendants of Vietnamese immigrants have already been addressed in the Czech Republic by a number of authors and studies”. From the Vietnamese perspective, it is perhaps regrettable that more studies have not been devoted to the life aspects of the generation of the parents of these people. In the rare cases that this has been attempted, the data collection and the research work have usually been conducted through interpreters, so the conclusions are in many ways blurred or even directly lost in translation.

Review of the book “Parenting behind bars”; Navrátilová, Jitka – Navrátil, Pavel (eds.): Rodičovství za mřížemi: dopady věznění rodiče na dítě. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum; Brno: Masarykova univerzita 2023, 200 pages, ISBN 978-80-246-5793-6

The book addresses the hitherto neglected topic of the impacts of the imprisonment of a parent on children and their development. The multidisciplinary nature of the team of authors allowed for a comprehensive approach and the coverage of a range of related topics, all of which are supported by rich literature sources. The advanced level of the processing of the data has resulted in the compilation of a high-quality research publication. The book covers the detailed mapping of emerging social situations and provides constructive suggestions for improving the situation of children and families with an imprisoned parent. The reviewed book can be recommended to those interested in finding ways out of complex life situations.

RESEARCH INSTITUTE FOR LABOUR AND SOCIAL AFFAIRS VÝZKUMNÝ ÚSTAV PRÁCE A SOCIÁLNÍCH VĚCÍ

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., je vědecko-výzkumná organizace působící v oblasti práce a sociálních věcí na regionální, celostátní i mezinárodní úrovni. Jeho badatelskou činnost formulují jednak aktuální potřeby orgánů státní správy, popřípadě neziskových či privátních subjektů, jednak požadavky definované základním výzkumem. Vedle vědecko-výzkumné činnosti ústav rozvíjí odborné poradenství, konzultace a informační činnost ve všech oblastech svého působení. Poradenský a informační systém ústavu navazuje bezprostředně na výsledky výzkumu. Na podporu vlastní výzkumné činnosti, ale i pro potřeby vědecké veřejnosti a občanů ústav rozvíjí rovněž vydavatelskou činnost.

Současný ústav založilo Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR a jeho historie sahá až do roku 1919, kdy bylo zřízeno první výzkumné pracoviště v resortu práce a sociálních věcí – Sociální ústav Československé republiky.

Dne 1. ledna 2007 na základě zákona č. 341/2005 Sb., o veřejných výzkumných institucích, se změnila právní forma Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí ze státní příspěvkové organizace na veřejnou výzkumnou instituci.

Na základě rozhodnutí zřizovatele ústavu bylo v úzké spolupráci s Fakultou sociálních studií brněnské Masarykovy univerzity ustaveno Výzkumné centrum Brno se sídlem v ulici Joštova 218/10, 602 00 Brno.

Hlavní oblasti výzkumu:

- trh práce
- veřejná a sociální politika
- rodinná politika
- makroekonomika

The Research Institute for Labour and Social Affairs (RILSA) is a scientific and research organisation that conducts independent research in the field of labour and social affairs at the regional, national and international levels. The Institute's research activities are determined on the one hand by the current requirements of state administration authorities and non-profit and private businesses and, on the other, by basic research requirements. In addition to scientific and research activities, the Institute provides professional advice and consultation and information services in all its areas of activity. The advisory and information system of the Institute closely reflects its research results. The Institute also publishes its materials aimed at both supporting its own research activities and the needs of the expert and general public.

The current Institute was established by the Ministry of Labour and Social Affairs of the Czech Republic, but its history dates back to 1919 when the first research organisation, the Social Institute of Czechoslovakia, was established as part of the Ministry of Labour and Social Affairs.

On 1 January 2007, in compliance with Act No. 341/2005 Coll. on public research institutions, the legal form of the Research Institute for Labour and Social Affairs was changed from that of a state-funded organisation to a public research institution (recorded in the register of public research institutions) for reasons of harmonisation with the European standards that apply to research institutions, especially with respect to ensuring the independence of the research conducted.

Based on a decision by the founding organisation of the Institute, the RILSA Brno Research Centre was established in close cooperation with the Faculty of Social Studies of the Masaryk University in Brno, located at Joštova Street 218/10, 602 00 Brno.